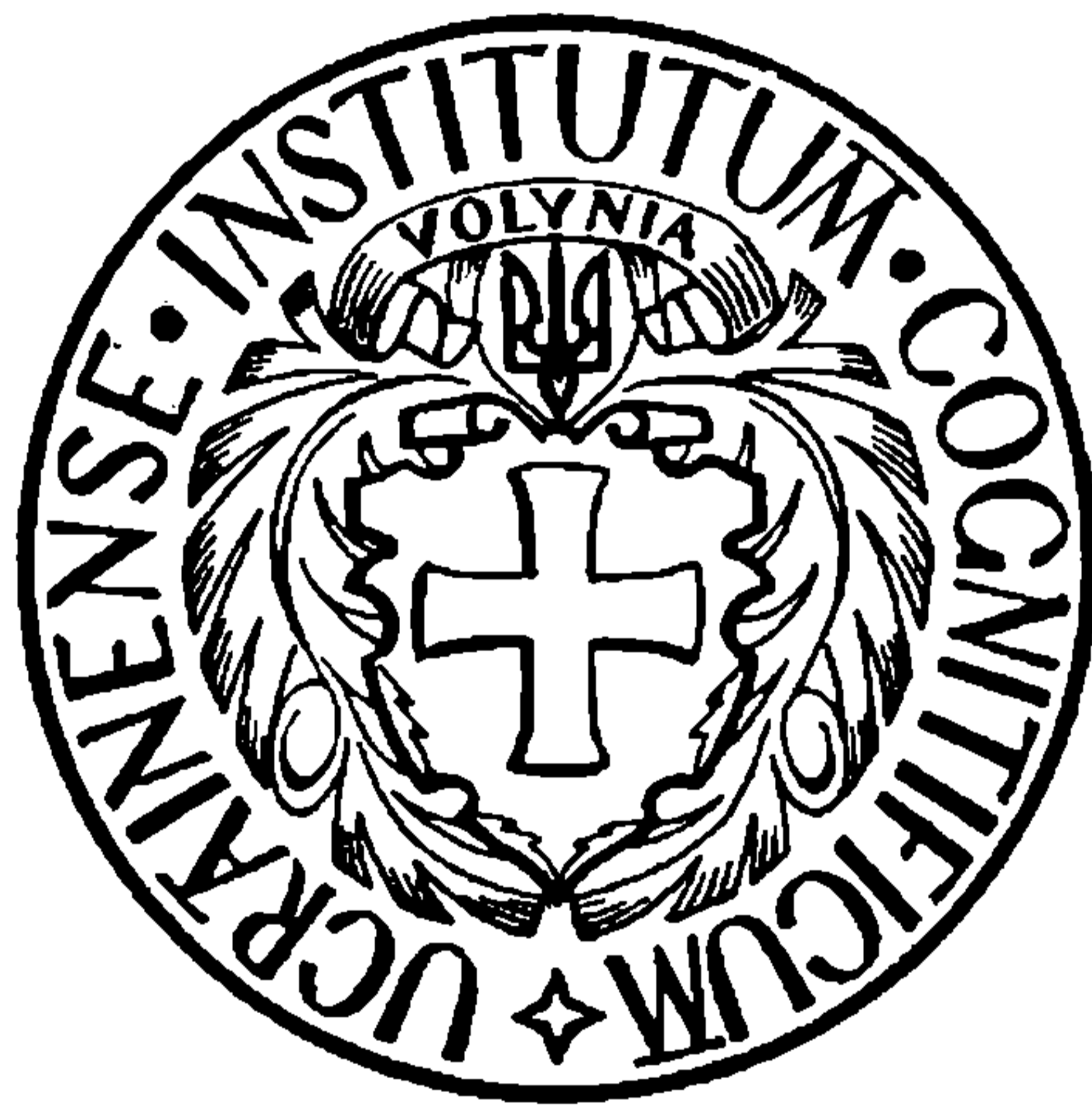

НАРИС
ІСТОРІЇ
ВОЛИНСЬКОЇ
ЗЕМЛІ

VOLYNIANA II

PROCEEDINGS OF THE UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN'
Editor-in-Chief Dr. J. Mulyk-Lucyk
№ 2

VOLYNIANÁ

Vol. II.

Winnipeg

1953

Published by Volyn Fund

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
за редакцією д-ра Ю. Мулика-Луцика
Ч. 2.

І. ЛЕВКОВИЧ

НАРИС ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

(До 1914 р.)

З М І С Т

Передмова	5
I. Від праісторії — до історичних часів	9
II. Волинь вірна Києву	13
III. Княжі роздори ослабили Волинь	27
IV. Волинь основою державности й соборности	37
V. Волинь — литовською провінцією	82
VI. Волинь окупована Польщею	100
VII. Роля Волині в козацько - визвольних змаганнях	111
VIII. Перед першою світовою війною	140

Примітка: Редакція ввела наголочки розділів та з технічних причин модернізувала правописа цитованих тут старих текстів. З огляду на важкий стан свого здоров'я під час друкування цієї книжки, Автор не мав змоги зробити корективної перевірки.

РЕДАКЦІЯ.

П Е Р Е Д М О В А

Публікуючи “Нарис історії волинської землі” д-ра І. Левковича, ІДВ виходить з того założення, що коли варт зацікавлення історія даного краю як цілоти, то так само заслуговує на інтерес історія окремих частин цього краю.

Частина в цілості, а цілість у частині — це принцип, що діє в історії взаємовідношення між Україною як цілістю та Волиню як її частиною. Справа в тому, що як без пізнання цілоти інколи годі пізнати її частину, так і навпаки — без пізнання частини гасто не можливо пізнати цілість.

Курсів історії Волині не багато взагалі. А втім, яка б їх кількість і не була, всі вони, поперше, застарілі; подруге, більш аналітичні, як синтетичні; потретє, відсталі хронологічно й джерельно; і позетверте — що не байдуже українському читачеві — не написані по-українськи. З цього саме погляду оця тут книжка має подекуди піонерський характер. І цей її характер власне і зумовлює, і водночас оправдує деякі її недозагі. Треба мати на увазі, що автор написав цю працю на гужині, позбавлений необхідної наукової лабораторії, в емігрантських умовах фізично працюючого вченого, з надломаним здоров'ям ще на свому європейському вибоїстому шляху життя.

Основа незозагі цієї книжки наявна там, де підходимо до неї з вимогою повноти курсу історії Волині. Якщо однаге вважати цей курс за неповний, то автор ні трохи не обтяжений за це відповідальністю. Впливає бо це з генези самої цієї книжки. ІДВ у Вінніпезі, маючи на увазі скромність своїх можливостей, заплянував був спозатку ряд окремих статей з окремих галузей історії Волині. На долю д-ра І. Левковича випала стаття — нарис політичної історії Волині. Очевидно, таке “замовлення” зв'язане з вимогою — до крайніх меж посунути елімінацію всіх інших справ: церковних, культурних, економічних і т. д., що мали бути накреслені в окремих статтях іншими авторами.

Вимогою такої елімінації виконати доволі трудно, а то чи й взагалі можливо вже зог би й з гисто техніз-

них мотивів, без того щоб курс вийшов не тільки неповним, але й з усіма познаками труднощів укладу змісту й форми.

Однаке, не зважаючи на всі ці нав'язані йому передумови, автор вийшов з положення справді “оборонною рукою”. Цього від автора й слід було очікувати. Як один з кращих унів проф. М. Кордуби, автор пройшов солідну методологічно-досліджу школу, особливо ж під кутом розрібки окремих галузей історії, показуваних на основі системи самих фактів, без історичної інтерпретації. Ця сувора школа вже в своїй “азбуці” кладе принцип: не торкатися історикові тих “свіжо мальованих” подій, які ще не відійшли в минуле на дистансію наукової об'єктивності.

Тому то автор й оцієї праці — не зважаючи на інші побажання ІДВ — не дозволив собі переступити порога 1914 р. На його думку, для нашого часу, тут “стовпи Атласа” історії, а період після 1914 р. ще історією не є. З цього, вже не тільки методологічного, але й теоретичного погляду, факт закінчення цієї книжки на порозі I. світової війни — це жодне врізання історії Волині; бо насправді — це хронологічна закінченість.

Для популярного гитага оця книжка либонь може видатися непопулярною та незвичною. Популярний бо гитаг ще з народньої школи позерез життя несе свій ось такий погляд на завдання підручника історії; він, мовляв, має виховувати гитагів, виробляти світогляд, будити й зміцнювати патріотизм тощо, подібно як це чинить письменство й публіцистика. Цей погляд побудований на традиційно-популярному заложенні, що “історія — взителька життя”. І цей погляд сузубо по-свєдєму інтерпретує тількищо згаданий афоризм — “історія — взителька життя”. Ця його інтерпретація зводиться до того, що від історика вимагається гималої дози педагогіки, дидактики й поезії, щоб скріплювати серця, щоб виховувати.

Можливо, що, підходячи з таким ось мірилом оцінки, популярний гитаг буде трохи розгарований при першій зустрізі з цим ось “Нарисом історії волинської землі”, що являє собою розвиткову систему самих тільки “сухих” фактів.

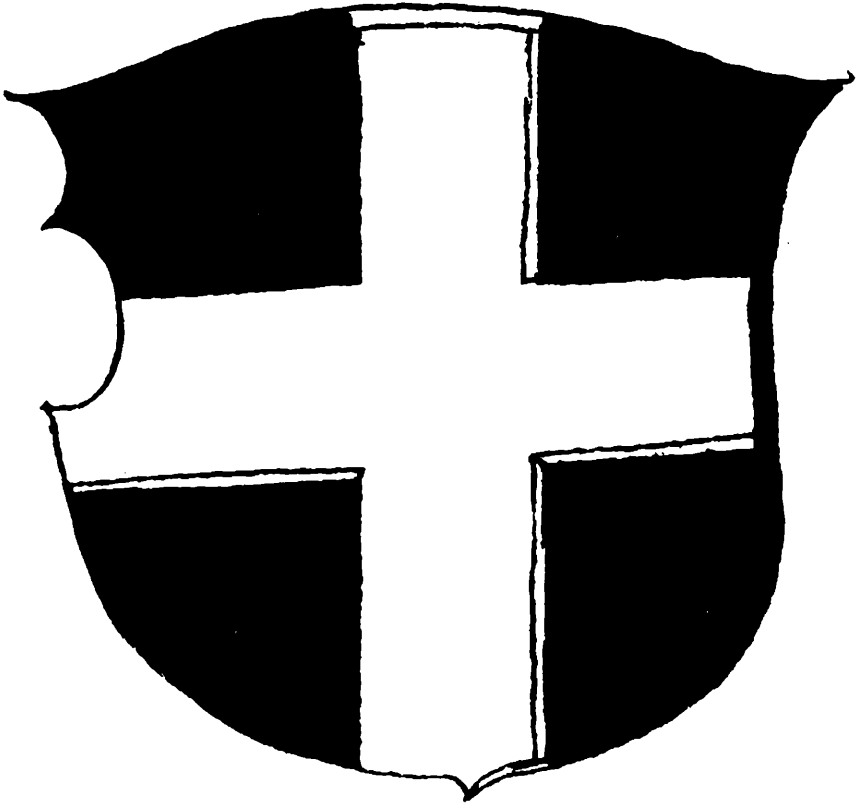
Але не буде мати жалю до автора той гитаг, що шукатиме в його праці харзгу не для позувань, а для допитливого інтелекту, бо для цього по суті й існує

історіописання. На історіографії Волині, а зокрема й на оцій праці д-ра І. Левковиза, лежить сказати б атавізм суцубо наукової методи з її об'єктивністю, предметовістю, а в популярній мові — "сухістю". Це зовсім не випадкове явище. Бо якраз цій науковій методи історіографія Волині завдячує свій позаток та розвиток. А сталося це так. Ще М. Максимовиз був того погляду, що раніш, ніж дати цілісний образ історії України, треба перше опрацювати для цього матеріал, цебто розробити окремі питання в застковому порядку. Таким самим шляхом в основному йшов і В. Антоновиз. У цьому власне пляні він сам та його школа працюють над історією окремих волостей України, щоб згодом дати матеріал для майбутньої синтези історії України. І так ось серед інших земель стала предметом дослідів В. Антоновиза й Волинь. І з його то школи виходять перші історіописні монографії про Волинь з-під пера О. Андріяшева 1888 р. та П. Іванова 1895 р.

Існують усі дані для твердження, що серед усіх українських історіописних праць про Волинь "Нарис історії волинської землі" д-ра Левковиза являє собою першу порівнююгу найновішу та найбільш безсторонньо витриману роботу.

Д-р Ю. Мулик - Луцик.

Манітобський Університет
20 червня 1954 р.

Щит зо срібним хрестом на багровому полі, про якого пам'ятники XVI ст. згадують як про герба Волині.

I.

ВІД ПРАІСТОРИЇ — ДО ІСТОРИЧНИХ ЧАСІВ.

Волинська земля — це частина тієї території, що в доісторичних часах була заселена предками всіх сьгоднішніх слов'янських народів, які розійшлися із цієї своєї прабатьківщини, зайняли нові простори в Європі та вкрили їх своїми поселеннями. Про життя праслов'ян, до часу їх розселення, знаємо небагато чого певного, так само як і про початки їхнього життя на нових місцях. Через брак джерельних відомостей про ранньо-історичні часи автохтонного населення Волині, що за прикладом інших племен не пішло у мандрівку, і продовжувало жити у своїх старих оселях, також губляться у темряві загадковости. Відомості про ті часи — фрагментарні і невиважені — щоб можна було дати повний образ родово-племінного життя і взаємовідносин між окремими племенами, коли не згадувати вже про складність різних чинників, що безперечно мусіли впливати на формування характеру тих взаємовідносин впродовж останньої половини першого тисячоліття.

“Повість временних літ”, перелікуючи назви племен, що входили в склад княжої України-Русі, говорить про плем'я дулібів, — що воно жило “по Бугу кде ныни волыняне”, але дарма шукати в ній чогось більше, що вказувало б на етнічно-територіальний обсяг цього племені. Тому нема певности — де воно перебувало з іншими українськими племенами і коли його племінні інтереси зустрілися з інтересами племен на заході, що у своєму історичному процесі ставали основою польського народу. Проф. Кордуба здогадується, що в VI - VII ст. територія дулібів поширилася, завдяки їхній колонізаційній експансивності, аж по Карпати, а стоковище Сяну займало плем'я хорватів. Південна частина дулібів, над горішнім Бугом, звалася також

бужанами, натомість у східній частині Волині жило плем'я деревлян.

У часі заселювання аварами степу над середнім Дунаєм і Тисою дуліби зазнали від них багато лиха. В VII ст. авари нападали на них і, як каже літописець — “примучували” їх; замість коней чи волів вони запрягали дулібських жінок до воза, неначе тяглових тварин. Треба думати, що ті напади змушували дулібів до оборони і скріплювали їх організованість. Розростаючись чисельно, дуліби оформлювали свій родово-племінний устрій, в якому віче і племінний князь грали найважлишу роль.

Осередком племінної влади дулібів мабуть початково був Бужськ. Так зв. “Баварський географ” згадував у IX ст. про слов'янське плем'я “бужан”-ів та подавав, що воно мало 231 городів. Значення Бужська почало занепадати серед дулібів, коли з початком IX ст., а може навіть і раніш, центром влади дулібів став інший город: Волинь, що стояв над Гучвою, недалеко Буга, де сьогодні — село Городок. Арабський подорожник і письменник Масуді, що жив у X ст. писав, що король “валіана” Маджак, мав “удавнину” владу над іншими племенами (Масуді називає їх “народами”), а їхні володарі йому підкорялися. Про само плем'я “валіана” Масуді каже, що воно “є корінь з коренів слов'янських, поважається між народами слов'янськими і має першість між ними.” Інший арабський письменник, сучасник вище згаданого, Ібрагім-Ібн-Якуб, писав також про слов'ян і згадував про плем'я “влінбаба” та його короля Маха, що об'єднав під своєю владою сусідні племена. Хоч свідчення обох письменників досить розбіжні щодо самої назви племені та ймення короля, але вони відносяться либонь до Волині, а не до Воліна, при гирлі Одри, куди важче було дістатися в купецьких справах, ніж на Русь, що в X ст. мала поживлені торговельні зв'язки зо сходом; завдяки цьому Русь стала була інформатором для арабів про минуле слов'янських племен. Можна допускати, що Масуді під назвою “валіана” розумів ту частину дулібів, що жили по середній течії Буга й засвоїли назву волинян від города Волиня,

який мав державно-політичне значення не тільки для всієї території дулібів, але також і для надсянських хорватів. Як довго проіснувала ця волинська держава Маджака — не відомо; але мабуть вона не пережила свого засновника. Внаслідок внутрішніх непорозумінь вона розпалася.

Константин Багрянородний згадував у X ст. також і про плем'я лучан, але в дійсності воно було тільки східною віткою дулібів, для яких город Луцьк набрав центрального значення вже тоді, коли держава Маджака розпалася знов на часткові племінні організми. Хоч згодом занепав і сам город Волинь, а його місце та оборонні функції лівобіч Буга зайняв у X ст. Червен (теперішнє Чермно над Гучвою коло Тишовець), його назва одначе не щезла безслідно в українській традиції. Затримала її за собою ця земля, що йому колись підлягала — як державно-політичному центрові. Крім Луцька, мабуть також в X ст. ролю племінних часткових центрів грав Бужськ і Белз. Треба думати, що Перемишль був незмінним осередком влади у хорватів.

З початком X ст. починаються згадки про тісніші зв'язки Волині з Києвом. У поході київського князя Олега на Візантію 907 р. беруть також участь дуліби й хорвати. Вони, подібно як і тиверці, виступали в ньому як Олегові союзники. Коли, після трьохлітньої облоги города Пересічена, князь Ігор (913-945) підбив уличів, дуже можливо, що зв'язки з Києвом дулібів і хорватів стали також більш тісні, ніж досі. Не знати одначе, в яких обставинах і коли Червен і Перемишль втратили свої зв'язки з Києвом.

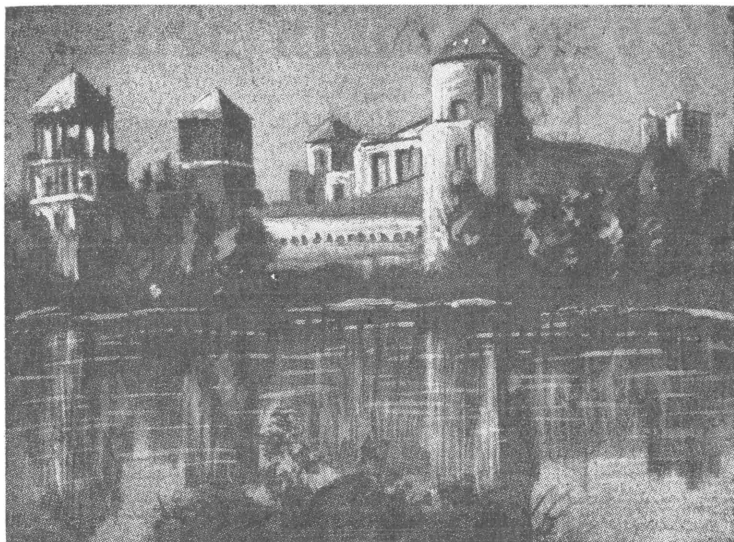
Західньо-українські землі, від часу як печеніги оволоділи степом, стали набирати чималого значення для Києва. Утруднений доступ до чорноморських соляних озер став звертати увагу київських князів на підкарпатські соляні джерела. Чимале значення мав також торговельний старий шлях із Києва на Волинь і Червен, що йшов через Сандомир у західньо-європейські землі, та інший — з Перемишля на Краків та в закарпатські краї. Ці обставини спонукали Володимира Великого

тісніш зв'язати землі дулібів і хорватів зо своєю державою.

Автор "Повісті временних літ", пишучи в початках XII ст., подав таку вістку про включення Забужжя і Перемишля до держави Володимира Великого: "Иде Володимир к Ляхом, и зая грады их: Перемышль, Червен и ины города, иже суть и до сего дне под Русью". Це місце в "Повісті" дало різнонаціональним історикам причину для довільних вияснювань та всяких фантазій, але вся неув'язка в тому, що, коли Володимир Великий займав згадані літописцем городи, в той час польський князь Мешко I. не володів ще навіть Краковом, що був під владою чехів. Держава Мешка, зо столицею в Гнезні, охоплювала Великопольщу, Куяви й частину Поморя, але Мазовія продовжувала жити ще своїм власним, родово-племенним порядком. Наш літописець хоч і знав про зайняття Володимиром земель на погриччі з Польщею, але видно, що тільки на основі пізніших відносин між Києвом і Польщею, наздогад відзначив, що київський князь відібрав Перемишль і Червен від поляків. Мало імовірна також інтерпретація літописної вістки з боку деяких чеських істориків, що приймають за факт приналежність Посяння і Забужжя до чеської держави перед зайняттям їх Володимиром. Імовірно ті землі існували самотійно і, як такі, були змушені цим князем до залежності й до послуху Києву. Про спротив дулібів на Забужжі, з приводу нової ситуації, яка для них виникла в 981 р., нічого не знаємо. Натомість у 983 р. Володимир ходив на ятвягів, що жили в надніманських околицях і своїми нападами турбували сусідніх дреговичів і дулібів. Війна з ятвягами скінчилася перемогою Володимира, що ".. взя землю их..", зробив їх нешкідливими для українських і білоруських земель. Дуліби певно були вдоволені цією побідою, але інша справа була з хорватами, що їх у 993 р. Володимир мусів приборкати. Можливо, що їх неспокій стояв у якомусь зв'язку з поширюванням християнства, а може й був викликаний невдоволенням з приводу наложеної на них данини чи інших тягарів. Як-не-як, війна Володимира з хорватами перекреслила їх надії на можливість пар-

тикулярного, племінного життя поза обсягом влади київського князя.

“Повість временних літ”, говорячи про похід Володимира на хорватів, зовсім не згадує про якусь залежність їх території від сусідніх держав, а просто пише про

Місто Мир на Волині — княжий замок.

них як про племя: “Иде Володимир на Хорваты..” Пізніш у “Повісті..” вже не повторюються згадки ані про назву хорватів, ані дулібів. Лишається тільки одна, спільна назва територіяльно-адміністративного характеру для означення земель, заселених обома племенами.

Ц.

ВОЛИНЬ ВІРНА КИЄВУ.

Володимир Великий, підкоривши собі Забужжя і Посання, з метою закріпити їх за своєю державою, недалеко від Буга збудував новий город, що його назвав своїм іменем — Володимир. Як розумний політик, київський князь знав, що від оборонної готовости залежати-

ме вдержання західнього помежів'я, якому могла загрожувати молода і експансивна польська держава часів Болеслава Хороброго. Крім заснованого Володимира, мабуть були також побудовані й інші менші города з оборонним значенням, зокрема в стоковищі р. Вепра. Але для збереження миру із західніми сусідами Володимир заключив союз з Угорщиною і Чехією, а свого сина Святополка одружив з донькою Болеслава Хороброго. Добросусідські відносини були найкращою запорукою можливості зв'язати західні землі з Києвом і викорінювати з них племінну роздрібленість та заціплювати паростки ідей християнського світогляду. На захід було вивожено з Русі хутра, шкури, віск, невільників, а звідтіля привожено зброю, сукно, прикраси тощо. Волинь була торговельним помостом між сходом і заходом.

Новопобудований город Володимир ставав не тільки оборонним, але й адміністративним, культурним і торговельним центром Волині. Можливо, що таке вирізнення цього города було пов'язане з бажанням Володимира Великого ослабити значення місцевої традиції Червена та інших городів, що їх хотів порівняти в однакових обов'язках, цебто: щоб усі старі города виконували оборонне та інші завдання в залежності від володимирського намісника. Першим таким намісником за життя Володимира Великого був його син Борис, а по ньому — другий син: Всеволод. Не знати одначе, як довго судилося обом Володимировичам перебувати на Волині. По смерті Володимира (1015 р.) стала на Русі нова ситуація, а в зв'язку з тим випала Волині інша роля, ніж до того часу.

Наступник Володимира Великого на київському престолі — Святополк — хотів зберегти єдність батьківської спадщини та не допустити до роздріблення держави, але для цього вибрав дуже непопулярний, хоч і радикальний спосіб. Своє князювання започаткував винищуванням братів (Святослава, Бориса, Гліба). Цим жорстоким заходам протиставився його брат Ярослав, що розгромив його під Любечем (1016 р.). Святополк звернувся до свого тестя Болеслава Хороброго за підмогою. Болеслав, коли закінчив війну з німцями миром

у Будішині, рішив піти на Ярослава, маючи з собою також 300 допоміжних німців і 500 мадярів. До зудару з Ярославом прийшло над Бугом, коло старовинного города Волиня. Ярослав — бувши розбитий — (22. VII. 1018 р.) вернувся до Новгороду, щоб зорганізувати нові сили проти Святополка та його союзника, а тим часом Святополк посів київський престіл. Вертаючись із Києва з добутиим майном і невільниками, Болеслав по дорозі “.. грады Червенскыя зая собі”, мабуть як нагороду за допомогу своєму зятеві.

Зимою 1018/19 р. Святополк мусів утікати до печенігів перед наступом Ярослава, який літом переміг його в бою над Алтою; Святополк подався на захід, де й пропав — не знати, від кого та в яких обставинах. Ярослав, зайнявши київський престіл, разом з іншими землями мав у своєму володінні Волинь, але без окупованої поляками Червенщини. Про повернення собі цієї волості він не забував. Смерть Болеслава Хороброго та згода, що настала між Ярославом Мудрим і його братом Мстиславом, призвели до сприятливих обставин, щоб польське військо прогнати із забраної пограничної волості. В 1030 р. Ярослав відібрав найперше Белз, а слідуючого року спільно з Мстиславом освободив від поляків Червен і — переслідуючи ворога — зайшов глибоко в польські землі, де захопив велику здобич і невільників, мов розплачувався за вивезені Болеславом Хоробрим багатства і бранців з Києва в 1018 р. Для забезпечення від польських нападів південної частини західнього пограниччя, Ярослав побудував над Сяном, на шляху з Перемишля і Белза до Кракова твердиню, що її назвав своїм іменем — Ярослав.

В 1038 р. Ярослав Мудрий ходив на ятвягів, що знов стали загрожувати Берестейщині, а в 1040 р. — на Литву. Тим часом у Польщі внутрішній заколот між синами Болеслава Хороброго ставав щораз більший по смерті Мешка II. Посилювалася поганська реакція й оживала стара традиція з владою племінних князів, серед яких Маслав мазовецький грав найчільнішу ролю. Коли Великопольща дісталася в руки чеського князя Бжетислава, німецький цісар Генрих III., занепокоєний

ростом значення чеського сусіда, порозумівся з Ярославом у справі заведення порядку в Польщі. Генрих воював з чехами, а Ярослав робив походи в 1041 і 1047 р. р. на Польщу, розгромив опозицію Маслава і посадив на краківському престолі внука Болеслава Хороброго, — Казимира, якого одружив зо своєю сестрою Марією Добронегою. Волинь знов могла деякий час вільніш відітхнути, діставши кращі вигляди на мирний розвиток, після закінчення інтервенцій Ярослава в польські справи. Щоб тримати Волинь у тісному зв'язку з Києвом, Ярослав посадив свого сина Святополка у Володимирі. Літописець одначе мовчить про його діяльність на Волині. Відомо тільки, що він був переведений до Чернігова і що там був уже в 1055 р.

Ярослав Мудрий, вмираючи (1054 р.), київський престіл залишив своєму синові Із'яславові. Інші ж сини, що були наділені ним окремими князівствами, мали підлягати київському князеві. Порядком старшинства, кожний із них по смерті Із'яслава мав право добиватися київського великокняжого престолу. Волинь дісталася Ігореві, що в ієрархічній драбині старшости і претенсій до Києва та великокняжого титулу стояв третім з черги після чернігівського й переяславського князів. У випадку смерті Із'яслава волинський Ігор мав би перейти до Переяслава. Коли одначе помер молодший від Ігоря князь смоленський В'ячеслав, тоді Із'яслав "из Володимеря выведше" Ігоря до Смоленська (1057 р.).

Частина істориків (Татищев, Соловйов, Андріяшев та ін.) кажуть, що по Ігореві Волинь перейшла в руки Ростислава Володимировича. Грушевський і чимало інших істориків (що поправляють погляд Грушевського) вважають натомість, що Ростислав, як внук Ярослава Мудрого, мав безпосередньо від нього виділене стоковище Сяну і Дністра. Цей здогад спирається на тому, що згодом сини Ростислава домагалися уділів для себе та що дійсно отримали ці землі. Одначе літописець нічого не каже про діяльність Ростислава на західноукраїнських землях. Немає також даних, які заперечували б евентуальність, що Із'яслав "вивівши" силою

Ігоря з Волині, забрав її собі замість Смоленщини, як сусідню з Турово-Пинщиною та Київщиною, і узалежнив від себе.

Житомир головне місто Волині. У 1668 р. був центром кийвського князівства.

Із'яслав, після нанесеної йому над Алтою поразки половцями (1068 р.), що їм ставив спротив спільно з братами Святославом Чернігівським і Всеволодом Переяславським, мусів утікати з Києва. Невдоволені Із'яславом кияни зажадали від нього зброї і вирішили створити ополчення проти половецької орди. Відмова Із'яслава викликала бунт міщан, що визволили із в'язниці Всеслава Полоцького і проголосили його кийвським князем. Всеслав не довго утримався в Києві. З підмогою спровадженого польського війська короля Болеслава Сміливого, в 1069 р. вдалося Із'яславові повернутись до Києва. Впродовж 10 місяців військо Болеслава успішно так докучити киянам, що вони скрито стали поляків вибивати. Болеслав мусів вертатися в Польщу, але по дорозі, мабуть за згодою Із'яслава, по довгій облозі, зайняв Перемишль (1070 р.). Внаслідок роздору, що скоївся між Із'яславом та його братами в 1073 р., кийвський князь, не спромігшись навіть поставити спротиву їх війську, забрав своє найцінніше майно та з сім'єю знов подався до Болеслава Сміливого. Великим князем став його брат Святослав Чернігівський, що передав Волинь своєму синові Олегові.

Болеслав не дуже багато поміг Із'яславові, хоч і

отримав від нього велику суму грошей. Від польських нападів потерпіло Берестя з околицями, а мабуть і погранична смуга Червенщини була змушена від тих набігів відбиватися. На допомогу Олегові був висланий Всеволодів син — Володимир Мономах. Літом 1074 р. прийшло до замирення з Болеславом в Сутійську (над р. Пор в Червенщині), а Із'яслав — зраджений польським королем — почав робити інші заходи, щоб відзискати київський престіл. В січні 1075 р. його послы з'являються в німецького цісаря Генриха IV., а в квітні того ж року — у папи Григорія VII. Обидва вони прийняли імпульсантині дарунки Із'яслава, але не могли дати йому жодної реальної помочі, бо самі між собою були зайняті приготуванням до боротьби за першенство влади над католицьким світом. Тим часом Болеслав, що був у неприязних відносинах з чеським Вратиславом, дістав допомогу від руських князів. У зв'язку з тим Олег і Володимир Мономах ходили “за Глоговы до Чешскаго леса.” Під час цього походу правдоподібно зчинилися непорозуміння з поляками і князі, вертаючись додому, відібрали забраний Болеславом Перемишль. В грудні 1076 р. помер київський князь Святослав. Його наступник Всеволод помирився з Із'яславом, що 1077 р. ішов на Волинь з військом охочого тим разом до “інтервенції” польського короля Болеслава.

Олег Святославич (подібно як колись Ігор) був “выведен” Із'яславом з Волині. Не отримавши від дядька жодного уділу, став домагатися своєї “отчини” — Чернігівщини, що була вже в руках Всеволода Ярославича, так само як і Смоленщина, що її уважав за свою “отчину” Борис В'ячеславич. Коли обидва “ізгої” — Олег і Борис — спровадили половців і розбили військо Всеволода над Сожицею, Із'яслав став по стороні свого брата, але в другому бою поляг (З. Х. 1078 р.) в урочищі “Нежатини Нива”. У завзятому бою згинув також Борис. Військо “ізгоїв” було розгромлене і Олег мусів рятувати своє життя втечею перед переможцем Всеволодом. Всеволод, що захопив більшу частину земель і великокняжий престіл, обтяжений претенсіями братаничів-ізгоїв, наділив Ярополка Із'яславича волин-

ською і турово-пинською землями. Князювання Ярополка не було спокійне. Незабаром проти нього виступив Давид Ігоревич (Ігор помер 1067 р. в Смоленську), але йому не вдалося захопити Волині. Щоб Давида заспокоїти, Ярополк на бажання Всеволода мусів відступити йому (к. 1080 р.) Дорогобуж з частиною волинської землі (Погориня), що межували з Київщиною. Згодом напали на нього Ростиславичі, яких вдалося йому відігнати з підмогою Володимира Мономаха, але в дуже скорому часі напасники захопили Володимир. Всеволод знов дав поміч Ярополкові; останньому ця поміч дорого обійшлася. Під натиском Всеволода він мусів відступити в 1084 р. Ростиславичам Перемишль і Тереховлю, цебто ті землі, що з них опісля оформилося галицьке князівство, незалежне від Волині.

Ярополк, хоч і був князь “кроток смирне и братолюбив”, все ж таки став думати про виступ проти Всеволода, що так загребуще обкромлював його князівство. Але поки зібрав своє військо, Всеволод вислав Володимира Мономаха на Волинь. Ярополк залишив усе своє майно, матір і дружину в Луцьку, а сам подався знаним шляхом свого батька Із'яслава в Польщу (1085 р.). Без великого труду Мономах зайняв Волинь, передав її Давидові Ігоревичеві, а сім'ю Ярополка вивіз до Києва. Ярополк вернувся з немалим військом Володислава Германа з Польщі (1087 р.), але відпоручник Всеволода, його син Мономах, пішов на мирову з Ярополком у Бродах (к. Щебрешина). Ярополк вернувся на Волинь. Восени цього ж року, з метою відібрати наділену Ростиславичам землю, Ярополк вибрався на Звенигород, але ненадійно згинув з руки вбивника, що знайшов пізніше захист у Рюрика Ростиславича в Перемишлі.

По смерті Ярополка (23. XI. 1087 р.) Всеволод ходив на Рюрика до Перемишля, але справа була поладжена мабуть мирним шляхом, і Ростиславичі затримали свої землі. Святополк Із'яславич при новому поділі спадщини по своєму братові Ярополкові дістав Турово-Пинищину і Берестейщину (1088 р.), що до того часу належала до Волині. Погориню, цебто Дорогобуж-

чину Давида Ігоревича, Всеволод прилучив до Київщини. Обкросну з грюх сторін Волинь достав Давид Ігоревич, що не був вдоволений своїм попереднім уділом. П'ять літ за Давида Ігоревича пройшли спокійно на Волині.

Наступник Всеволода на великокняжому престолі — Святослав Із'яславич (1093 - 1113) — з огляду на постійну небезпеку, що не переставала загрожувати від половців, в 1097 р. скликав князів на з'їзд до Любеча. На цьому з'їзді князі взаємно запевнили собі ненарушимість своїх земель і проголосили закон їх спадщинності. Згідно з цими рішеннями, Волинь Давида Ігоревича мала в майбутньому залишатися його нащадкам. Але замість успокоєння руських князів і об'єднання їх військових сил проти половців, прийшла нова, виснажуюча міжусобиця. Ще на з'їзді Давид побачив, що Василько Ростиславич і Володимир Мономах мали між собою якісь довірочні розмови; тож побоюючись зазіхань Василька на Волинь, він почав проти Мономаха і Василька інтригу. Святополк Із'яславич дався переконати Давидові й повірив, що Василько хоче посягати по Волинь, Турово-Пинцину, Берестейщину і Дорогобужчину, а Володимир Мономах задумав захопити Київ. Арештувавши Василька, видав його Давидові, а цей звелів осліпити його. Цей злочин викликав обурення серед князів, що схвалили були любецькі постанови.

Найперше виступили проти Давида Ігоревича брати Василька, Рюрик і Володар, що стали домагатися видачі їм осліпленого князя й почали мститися за нього, опустошуючи південну частину Волині. В кінці березня 1098 р. вони підступили під Володимир. Володимирці видали їм двох бояр, що намовляли Давида до інтриги і злочину. Ростиславичі засудили їх на смерть; і мабуть після виконання засуду та видачі їм Василька всі розрахунки з Давидом були б покінчені. Тим часом однак інші князі — учасники любецького з'їзду — під проводом Мономаха рушили на Київ проти Давидового спільника у злочині над Васильком і порушника постанов цього ж з'їзду — Святополка Із'яславича. Але Київський князь звалив усю вину на Давида та пообіцяв

його покарати; і справді в 1099 р. він пішов з військом на Волинь. Сім тижнів волинська столиця Володимир видержувала облогу, а врешті таки піддалася Святополкові. Давид втік до Польщі; польський князь Володислав хоч і взяв від нього 50 гривень, то однак — підкуплений Святополком — не дав Давидові реальної помочі.

Святополк прогнав Давида з Волині, хотів також відібрати від Ростиславичів їхні волості, а цим ще більш ускладнив внутрішнє положення на Русі. Ростиславичі побили його на “Рожнім Полі” (к. Золочева), і він відступив на Київ, оставивши у Володимирі свого сина Мстислава, а другого, Ярослава, вислав на Угорщину за підмогою проти Ростиславичів. Маляри у великій силі появились під Перемишлем. Тим часом Давид Ігоревич, що провадив половців Боняка на Святополка, порозумівся з Ростиславичами, наслав половців на малярів. Малярські літописи кажуть, що тоді мадярам над Сяном і Бягром “сталася така біда, що нема такого і у книгах, і оповісти не сила”. Давид з-під Перемишля пішов у Червенщину, зайняв Сутійськ і Червен та став облягати Мстислава Святополковича у Володимирі. Мстислав під час цієї облоги згинув. На відсіч обложеним поспішив воєвода Святополка, Путятя, що з’єднався із залишеним Святополком для оборони Луцька сином Давида Святославича — Миколою Святошею. Частина війська Давида Ігоревича була знищена і Давид мусів рятуватися втечею. У Володимирі змінено посадника на іншого, більш надійного — якогось Василя; а в Луцьку остався для оборони Микола Святоша.

Давид Ігоревич звернувся до половецького хана Боняка за новою підмогою. Незабаром появилася він з Боняком під Луцьком і став облягати Святошу. Не знати, як довго тягнулася ця облога; врешті бо князі Давид і Святоша “.. створиша мир и изиде Святоша из города”. Давид із Луцька пішов на Володимир. Посадник Василь, не надіючись на скору підмогу з Києва, “выбеже из города”, лишаючи його для Давида. Таким

робом Давид Ігоревич став знов паном ситуації на Волині, але ненадовго.

У серпні 1100 р. Святополк скликав князів до Увечи. Князі на цьому ж з'їзді відсудили Давида від Волині. Святополк дав йому від себе чотири городи в різних місцях Волині: Бужськ, Дубно, Остріг і Чорториськ; Володимир Мономах дав 50 гривень, а других стільки дали Давид і Олег Святославичі. Давид Ігоревич прийняв рішення увечицького з'їзду і взаміну за признані городи випросив собі від Святополка Дорогобужчину. Такий був кінцевий епізод трьохлітньої волинської війни, в яку замішані були поляки, мадяри і половецький хан Боняк. Головний спричинник цієї війни решту свого віку (+ 1112 р.) доживав вже спокійно в Дорогобужі.

Після увечицького з'їзду Святополк віддав Волинь своєму синові Ярославові, що, здається, до смерті свого батька виконував його волю. Принаймні воно так виходить з вісток літописця, хоч вони — очевидно — надто скупі. Правдоподібно, Ярослав бере участь у поході свого батька на Ярослава Ярополковича, що мав берестейську волость, та не знати — з яких причин виступив проти виївського князя Святополка (1101 р.). Можливо, що Ярослав домагався поширення своєї волости на Турово-Пінцину. Похід на Берестя скінчився ув'язненням Ярополковича, який однаке після року втік із Києва. Ярослав Святополкович схопив його на Нурі під час перебігу в Польщу, і відіслав назад до Києва, де він незабаром помер. В 1112 р. Ярослав Святополкович, мабуть не без підтримки свого батька, воював успішно з ятвягами. Хоч по смерті Святополка він мав право до Києва, але знаючи неприхильність киян до Святополка, з обережності навіть не пробував робити заходів у справі київського престолу, що дістався в руки Володимира Мономаха — з вибору (1113 р.).

Мономах мусів числитися з тим, що Ярослав заявлятиме претенсії, — якщо не до Києва, то до Турово-Пінцини і Берестейщини, що раніш належали до уділу

Святополка, Ярославового батька. Передбачливий князь скріпив свій союз родинними зв'язками з Володарем Ростиславичем і городенським Всеволодом Давидовичем, але Ярослав зашахував його своїм союзом з польським князем Болеславом III. Кривоустим, видавши за нього сестру Збиславу. В 1117 р. почалася війна між Мономахом і Ярославом. Мономах — спомоганий Давидом Олеговичем і Ростиславичами — почав облягати Володимир. По шістьох тижнях облоги Ярослав піддався та пообіцяв йому покірний послух. Але покора і згода Ярослава була нещира. Ще того таки року він звертався то до угрів, то до поляків, прохаючи в них помочі. Мономах одначе випередив чужу допомогу для Ярослава; пішовши на Волинь, прогнав Ярослава, і на його місце посадив у Володимирі свого сина Романа, що був зятем Володаря Ростиславича.

Роман дуже скоро помер (1118 р.), і Волинь перейшла в руки другого Мономаховича, Андрія. Тим часом Ярослав Святополкович продовжував свої заходи відібрати свій уділ. В 1121 р. дістав допомогу поляків; але наступ на Червен за посадника Фоми Ратиборовича був невдачний. Ярослав — незражений своїм неуспіхом — продовжував діяти. В 1123 р. створив цілу коаліцію проти Мономаха, що складалася з поляків, угрів (очолюваних самим королем Степаном II.), чехів і Ростиславичів, які побоювалися сили Мономаха, памятаючи, що їх уділи недавно були вирізані з волинської землі, і побоюючись, що сильний київський князь може захотіти поширити ними волинський уділ свого сина. Похід союзників Ярослава на Волинь застав Мономаха неприготованим до відсічі, яка була необхідна для Андрія. Союзники почали облогу Володимира, а Мономах, висилаючи сина Мстислава на поміч Андрієві, сам почав організувати більшу силу війська проти напасників. Під час облоги Ярослав попався на вислану з міста засідку й згинув від руки двох поляків. Смерть Ярослава перекреслила мету союзників, що й повернулися з-під Володимира “кождо в свояси.”

*Князь Мстислав із роду Рю-
риковичів.*

По смерті Володимира Мономаха (1125 р.) великокняжий престіл унаслідував його син Мстислав. Андрій, згідно з волею свого батька, лишився волинським князем, і відносини між ним та Мстиславом були несугірші. В 1127 р. Андрій брав також участь у поході Мстислава на половецьких князів, що пробували здобути для себе мінську волость. Зо смертю Мстислава (1132 р.), що був останнім князем, який зумів утримати повагу своєї зверхости над іншими князями й зберегти єдність руських удільних князівств, як свого роду їх федерацію, почалися внутрішні чвари. Покликаний перед смертю Мстиславом на київський престіл Ярополк Володимирович (1132 - 1139 р.), призначуючи з його волі свій Переяслав своєму братові Всеволодові, тим самим назначив Всеволода своїм наступником на київському престолі. Це викликало ремствування інших братів. Пороблені Ярополком переміщення на князівства негодування не спинили. Особливо Юрій Володимирович, піддержу-

ваний Андрієм Волинським, виступав проти Ярополка. Війна між князями покінчилася в 1135 р. тим, що Переяслав став звичайним уділом, як і багато інших, а його посідання не вирішувало справи наслідства на київському престолі. До Переяслава перейшов наймолодший із синів Мономаха, — Андрій, а волинський престіл отримав Із'яслав Мстиславич, прогнаний з Турово-Пинщини і Берестейщини В'ячеславом Мономаховичем, що після Всеволода був назначений до Переяслава Ярополком, але, не сподобавши собі цього — загроженого половцями — уділу волів вертатися назад на Полісся.

Розклад Русі на окремі князівства, незалежні від влади київського князя, що вже почав зарисовуватися за Ярополка Мономаховича, після його смерті став ще більше поглиблюватися. В боротьбі за київський престіл мав більше щастя, ніж Мономаховичі, Всеволод Олегович (1139 - 1146 р.), що посів київський престіл, не маючи на це ні права старшости, ні спадкоємства, які належали династії Мономаха. Вміючи використовувати з пожитком для себе непорозуміння князів, він хотів розправитися з неприхильними йому синами і внуками Мономаха. Із'яслав забезпечив себе союзом із турово-пинським князем В'ячеславом. Всеволод виправився на Андрія Мономаховича до Переяслава, а на Із'яслава Мстиславича наслав Із'яслава Давидовича (внука Святополка Ярославича) з половцями перемиського князя Володимира Володаревича й галицького Івана Васильковича та поляків під проводом Володислава II. Галицькі князі почали переговори з Із'яславом, — мабуть жадали якихсь пограничних городів, — але вислід цих переговорів на приніс жодного успіху. Тим часом поляки почали на власну руку грабити Волинь. Окружений напасниками Із'яслав мусів помиритися з Всеволодом. Одружений з його сесерою та маючи обіцяне наслідство на київському престолі після Всеволода, Із'яслав став його союзником. Коли під час переміни князів на уділах в 1141 р. помер Андрій Мономахович, Із'яслав перейшов до Переяслава, а Всеволод посадив на Волині свого сина Святослава, Волинська зем-

ля знов була зв'язана з родинними інтересами київського князя.

Зв'язки Всеволода Олеговича з Володиславом II виникли внаслідок ініціативи цього останнього, бо він шукав помочі проти своїх братів, що виступали проти нього та запропонував одружити свого сина Болеслава Високого з донькою Всеволода, — Звениславою. Дітей обох князів повінчано в 1143 р., але вже в 1142 р. Всеволод, бажаючи допомогти Володиславові у його клопотах з братами, послав Святослава, Володимира Володаревича (Володимирка) та Із'яслава Давидовича в Польщу на підмогу. Князі зустрілися “у Чернечьска” (в Червенщині — сьогоднішній Черничин к. Грубешова). Не знати, як далеко вони заходили в польські землі, бо літописець каже, що вернулися “вземше боле мирных, неже ратьных”. Мабуть всю свою діяльність обмежили тільки до попустошення пограниччя Сандомирщини Болеслава Кучерявого.

Володимирко одначе скоро змінив своє відношення до Всеволода. Злучена Волинь з Київом була загрозою для нього; це тим більше, що він — по смерті Івана Васильковича (1141 р.) — забрав його уділ та осів у Галичі. Маючи в своїх руках більш 3/4 земель Посяння і Подністров'я, став називатися галицьким князем і намагався усунути із Звенигорода Івана Ростиславича (Берладника), щоб таким робом стати єдиним та самостійним князем у колишніх волостях синів Ростислава Володимировича. Це було недовподоби київському князеві Всеволодові. В 1144 р. він повів на Володимирка, крім київських і волинських полків, ще й смоленські, чернігівські турово-пинські, переяславські та приведені Із'яславом Давидовичем половців. Хоч Володимиркові прийшли на поміч угри, але він не мав надії виграти війну, тож і мусів покоритися Всеволодові та обіцяв заплатити йому 1200 гривень за воєнні витрати. Але своїх зобов'язань Володимирко не думав виконувати і тому в 1146 р. Всеволод зобілізував проти нього князів (за винятком Із'яслава Мстиславича), половців і поляків. Невдала облога і наступ на Звенигород, що його відібрав Володимирко від Івана Ростис-

лавича, змусили Всеволода вернутися до Києва. Незабаром Всеволод помер, а київський престіл посів назначений ним його брат Ігор. Володимирко міг тепер надіятися, що нові обставини в Києві дозволять йому відітхнути спокійніш та, після зміцнення внутрішніх відносин в Галичині, самому скріпитися для нової оборони або й наступу.

Із'яслав Мстиславич, ще поки здобув київський престіл, домовився зо своїм дядьком В'ячеславом, що цим престолом управляти будуть обидва. В'ячеслав міркував, що Із'яслав — запрошений киянами на місце Ігоря Олеговича (1146 р.) — раніш чи пізніш уступить йому (згідно з умовою) перше місце на київському престолі. Без порозуміння з Із'яславом усунув з Волині Святослава Всеволодовича, назначивши волинським князем свого братанича, Володимира Андрієвича. Обурений цим Із'яслав прогнав Володимира з Волині, а також усунув з Турово-Пинщини В'ячеслава, і дав йому Дорогобуж з іншими погоринськими городами, не думаючи ділитися з ним владою київського князя. Волинь осталася в руках Із'яслава, щоб в його дальшій боротьбі за київський престіл з Юрієм Мономаховичем Суздальським служити вірною допомогою, хоч сама через це служіння мусіла скласти багато людських та матеріальних жертв. Для неї старша лінія нащадків Володимира Мономаха, — Мстиславичі, з 1146 р. стала власною династією, що правила нею майже до половини XIV ст.

III.

КНЯЖІ РОЗДОРИ ОСЛАБИЛИ ВОЛИНЬ.

Не виключено, що Із'яслав, лишаючи собі Волинь, своїм намісником у Володимирі посадив брата Володимира, якого в 1148 р. замінив старший за нього Святополк, що досі був у Новгороді. Володимир Мстиславич перейшов до Луцька, мабуть таким же намісником, як був у Володимирі. Взагалі про самотійну діяльність обох згаданих братів Із'яслава немає згадки. Всі три

брати жили в згоді, і після бою під Переяславом (1149 р.) з претендентом до київського престолу, суздальським князем Юрієм Мономаховичем (Долгоруким), в якій брали участь і волинці, Із'яслав просто подався на Волинь. Хоч Із'яслав (так само як і кияни) загарбання Києва вважав за тимчасове, однак Юрій — під намовою Із'яславового дядька В'ячеслава — хотів Волинь відібрати від Мстиславичів та передати її Володимирові Андрієвичеві.

Із'яслав Мстиславич — zagrożений з боку Юрія і галицького Володимирка, що досі сидів мирно — став організувати собі допомогу серед таких споріднених з ним закордонних володарів, як: угорський король Гейза II., польський князь Болеслав Кучерявий, чеський король Володислав II. Поміч Із'яславові надіслали угорський король і польський князь. Але союзники Із'яслава, що з ним стояли в "Чемерине на Ольче", не мали охоти битися і запропонували своє посередництво для замирення ворогуючих сторін. Хоч це не було понутру Із'яславові, але він, не маючи іншого виходу з цього непередбаченого положення, пристав на переговори, і зажадав від Юрія, щоб признав йому Волинь і Новгород. Юрій не хотів вирішувати цієї справи, поки при Із'яславові лишатимуться союзники. Поляки й угри радо покористувалися нагодою, та й відійшли. Тим часом Юрій, замість продовжувати переговори, зрадливо використав відхід Із'яславських союзників — і продовжував війну, щоб прогнати Із'яслава з Волині. Сини Юрія, Андрій і Ростислав, почали облогу Із'яславового брата Володимира в Луцьку, а галицький Володимирко став коло Полонна (тепер с. Полонка к. Луцька), щоб не допустити відсічної допомоги Із'яслава з Володимира. Облога тривала шість тижнів, але Луцьк стояв непохитно за Мстиславичами. Недавня самопевність віроломного Юрія захиталися, і напровесні 1150 р. він перший почав переговори з Із'яславом. Згідно з їх умовою, Волинь і Новгород лишалися за Із'яславом.

Порушником умови став Юрій, що не дуже то спішився виконувати зобов'язання супроти Із'яслава в справі Новгороду. Із'яслав задумав розправитись

з Юрієм, заїликав поляків і чехів та ще цієї ж самої весни зайняв Погоринню Гліба Юрієвича, а потім посадив у Дорогобужі свого сина Мстислава і несподівано з'явився на Київщині, де з'єдналися з ним чорні клобуки. Заскочений наступом Із'яслава, Юрій не мав іншого виходу, як тільки лишати "матір руських городів", рятуючись перед загрозою полону. Із'яслав, покликуючи на княжий престіл досі озлобленого на нього дядька В'ячеслава Мономаховича, побільшив свої сили його полком та задумав розправитися з Володимирком. Але похід проти нього не відбувся, бо Володимирко вже йшов на Київ помагати Юрієві, що несподівано появився під Києвом. Заскочений Із'яслав мусів без бою податися на Волинь, а В'ячеслав — до свого Вишгорода. Володимирко, вертаючись в Галичину, по дорозі зайняв південну частину Погорині з Шумськом, Тихомлем, Вигошевом і Гнойницею, та Бужськ, а в Дорогобужі посадив Юрієвого сина Мстислава. Пробирав також облягати Белз, але угорський король Гейза II. напав на Сянік і почав нищити околиці Перемищини і це спонукало галицького князя занехати облогу. Небезпеку Із'яславових союзників вдалося Володимиркові відвернути дарунками дорадникам Гейзи, що намовили свого короля на мир.

Юрій, зайнявши Київ, віддав Турово-Пинщину і північну частину Погорині своєму синові Андрієві, що за місце осідку вибрав Пересопницю, догіднішу за Дорогобуж, — щоб слідкувати за ворожими рухами Із'яслава, та на випадок потреби загамувати його похід на Київ. Другим важним стратегічним пунктом для захисту Києва був Білгород, де осів другий Юріїв син — Борис. Тим часом до Із'яслава ранньою весною 1151 р. прийшло 10,000 угрів на підмогу. Залишивши у Володимирі свого брата Святополка, молодшого Володимира він послав на Білгород, а сам зручним і швидким маршем несподівано підступив під Київ. Численна дружина Юрія попала в полон, а Юрій ледве мав час подумати про шлях втечі. Володимирко, що йшов з Андрієм Пересопницьким слідом за Із'яславом, коли довідався над Тетеревом про захоплення Білгорода й Києва Мстисла-

вичами, насварив Андрія за це, що ні він з братом, ні їх батько в Києві не знали, яке лихо скоїлося їм від Із'яслава, та вернулися в Галичину. Починаючи з Мичська, всі міста Київщини і Волині, що лежали на шляху Володимиркового відступу, мусіли заплатити йому данину, побоюючись загрози бути взятими його військом "на щит". Його похід на Київ дав тим разом нагоду вже Із'яслові остаточно і твердо засісти на київському престолі, яким правив спільно з В'ячеславом. Можливо, що в той час Святополк став відогравати на Волині вже самостійнішу роль, хоч ця самостійність і не мала бути дуже велика, бо небезпека з боку Юрія Долгорукого і його свата Володимирка не перестала існувати.

Юрій, закликавши половців на поміч, продовжував боротьбу з Із'яславом, мавши теж по своєму боці Олегівичів і Володимирка. Із'яслав розбив Юрієве військо над р. Стугною та задумав розплатитися ще й з Володимирком; однак зимою 1151/2 р. він завернув з походу на Галичину. Весною 1152 р. Із'яслав з київськими, волинськими і чорноклобуцькими полками рушив на Володимирка, а з півдня насувало на поміч військо короля Гейзи. Обидва союзники перейшли Сян під Перемишлем і знищили військо галицького князя. Володимирко втік до Перемишля і став просити Гейзу, щоб той не видавав його в руки Із'яслава. Підкуплені дорадники короля відиграли і цим разом свою роль на користь Володимирка. Із'яслав, хоч і нерадо, але пристав на мир. Володимирко присягнув, що віддасть йому забрані городи південної Погорині і Бужськ. Але присяга Володимирка була нещира. Він не думав віддавати забраних городів Із'яслові, навпаки, восени 1152 р. хотів помагати Юрієві Долгорукому в боротьбі з ним, однак Із'яслав присилував Володимирка вернутися в Галичину. Щойно по смерті Володимирка (+ 1153 р.) Із'яслав вирушив походом на його сина Ярослава Осьмомисла, та ще перед кривавим боєм під Теребовлею (1154 р.) зайняв забрані Володимирком городи.

В 1154 р. помер Святополк Мстиславич, що сидів у Володимирі, і на його місце мав піти Із'яславів

син — Ярослав, що в той час перебував у Луцьку. Але ще не вспів він посісти володимирського престолу, як умер його батько Із'яслав (+ 13 листопада 1154). Літописець каже “що ”плакася по нем вся Руская земля и вси Чернии Клобуци, и яко по цари и господине своем, найпаче же яко по отци.” Це римоване свідчення з поетичною закраскою таїть у собі признання особистих вартостей і заслуг енергійного та безперечно талановитого князя - державника; він мав пошану й підтримку серед широких мас, що прагнули спокою в краю. Державницький змісл волинського боярства вирішив про це, що Волинь стояла вірно при Із'яславові в його боротьбі з Юрієм Долгоруким.

Назначений Із'яславом Ростислав Мстиславич на становище співправителя на київському престолі, після скорої смерті В'ячеслава, став самотійним князем, але незабаром оступився з Києва Із'яславові Давидовичеві. Ще за Ростислава наступила зміна в обсаді володимиро-волинського престолу. Замість Ярослава Із'яславича, у Володимирі осівся його дядько Володимир Мстиславич. Після поразки Ростислава, Ярославів брат — Мстислав Із'яславич оставив Переяслав і з сім'єю переїхав до Луцька. Обидва брати домовилися, що Луцьк залишатиметься для Ярослава, а Мстислав перейде до Дорогобужа на Погорині. Одначе недовго довелося побувати Мстиславові на Погорині. Київ відбив 1155 р. від Із'яслава Давидовича Юрій Долгорукий, що був неприязно настроєний до Із'яславичів та хотів прогнати їх з Волині. Спершу зайняв Погориню Мстислава, а потім, з допоміжними силами Володимира Мстиславича володимирського і Ярослава Осьмомисла галицького пішов війною на Ярослава та став облягати Луцьк (1155 р.). Мстислав звернувся за допомогою до польських князів, а тим часом Луцьк не здавався, і Юрій зо своїми союзниками занехав дальшу облогу. Під впливом Ростислава та нової безпеки, що загрожувала в Києві новим походом Із'яслава Давидовича, Юрій помирився з Із'яславичами (1156 р.), але Мстислав не вірив у щирість цього замирення; тим більше, що у Володимирі дальше оставався його дядько Володимир Мстиславич,

що для нього Юрій ще рік тому намагався відібрати Луцьк від Із'яславичів.

В 1157 р. Мстислав Із'яславич виступив проти Володимира Мстиславича та прогнав його з Володимира. Той спочатку подався до Перемишля, а незабаром на Угорщину по допомогу до Гейзи II., що був одружений з його сестрою. Володимирову пригоду Юрій Долгорукий задумав використати для свого братанича Володимира Андрієвича, що від 1153 р. володів своїм уділом — Берестейщиною. Щоб придбати для нього Волинь, Юрій рушив з військом власним, своїх синів і зятя Ярослава Осмомисла галицького та берендичами на Волинь. Почалася облога волинської столиці Володимира. В той же час Володимир Андрієвич підступив під Червен, але черв'яни зустріли його вороже. Володимир — ранений стрілою — “повеле воевати много” околиці Червена, вернувся зо соромом до Юрія під Володимир. Володимирці вели завзятий бій та не думали піддаватися. Юрій — побачивши, що нічого не осягне облогою Володимира, яка продовжувалася 10 день — подався назад до Києва. Волинське боярство стояло твердо при Із'яславичах та свою ненависть до Долгорукого виявляло дошкульним наступом на запілля його війська під час відступу з-під Володимира. Переслідування суздальського ворога Мстислав закінчив пограбленням Погорині, яку Долгорукий згодом надав Володимирові Андрієвичеві, що мусів задовольнитися нею замість Волині, а Берестейщина — відірвана в 1088 р. від Волині — вернулася до уділу волинських князів.

Мстиславова перемога над Юрієм закріпила Волинь за Із'яславичами. З того часу вона починає поступово виокремлюватися в самостійне князівство. Особисті прикмети Мстислава, що жив у згоді з своїм братом Ярославом, запевнили йому прихильність волинського боярства. В успіхах свого князя воно бачило забезпечення власних інтересів та було готове боротися за здійснення його намірів щодо майбутнього київського престоло. Постійна небезпека з боку половців, що загрожували Русі, ослабленій боротьбою претендентів на київський престіл, знищенням її земель і занепадом її тор-

гівлі з греками та іншими народами, вимагала миру між князями. Коли по смерті Юрія Долгорукого (1157 р.) київський престіл знов посів Із'яслав Давидович, Мстислав спочатку не був його ворогом. Так само дружні відносини настали між ними і галицьким Ярославом Осьмомислом. Хоч сам він і не брав участі в невдалому поході проти Юрія (сина колишнього волинського князя Ярослава Святополковича), що в 1157 р. захопив для себе Турово-Пинщину, яку Із'яслав Давидович при допомозі Ростислава Мстиславича хотів здобути для Володимира Мстиславича, одначе (чи не за згодою Мстислава) до учасників походу прилучився його брат Ярослав. Але коли Із'яслав став підтримувати претенсії Івана Берладника до Галича, Мстислав стояв по стороні Ярослава Осьмомисла, а в 1158 р. виступив проти Із'яслава, прогнав його з Києва, куди на великокняжий престіл покликав правного наслідника (по своїому батькові) Ростислава Мстиславича (1159 р.).

Ростислав, осівши вдруге на київському престолі, мабуть незабаром надав Мстиславу Білгород, Треполь і Торчеськ. Цей факт, треба думати, був посередньою причиною зудару з Юрієм Ярославичем пинським, що його облягав у Пинську, через Юрієві зазіхання на Берестейщину. Сам Мстислав одначе не намагався присвоювати чужі волості. Зате не переставав він піддержувати свого дядька — київського князя Ростислава, що його в 1161 р. усунув з Києва Із'яслав Давидович, привівши з собою половців. Ростиславу, що його Із'яслав продовжував три тижні облягати в Білгороді, поспішив на відбій Мстислав зо своїми волинцями і чорноклобуцькою кіннотою та вирішив долю київського престола. Під Білгородом згинув від чорноклобуцької шаблі Із'яслав Давидович, а тоді на кілька літ настав мир між князями.

По смерті Ростислава Мстиславича (1157 р.) на київський престіл було покликано популярного на всіх руських землях Мстислава Із'яславича. Князі знали, що Мстислав намагатиметься втримати згоду між ними, щоб об'єднати всі сили проти спільної небезпеки, — половців. Водночас сподівалися мати від нього й особисті

користі. В 1168 р. вони дійсно пішли у половецькі степи під його проводом, погромили половців і цим приборкали на деякий час їхні хижацькі напади, а за рік відбувся похід для охорони купецьких валок, що йшли на Україну із сходу й півдня. Але незабарі внаслідок інтриг Андрія Боголюбського злагода між князями знов перейшла в чвари. Вони стали домагатися наділення кращих або теж нових волостей. З тієї ж причини на короткий час захиталася братня згода між Мстиславом і Ярославом, що перебував у Луцьку та домагався для себе волинського уділу.

Удар для Мстислава прийшов ненадійно. В той час, коли він вислав значну кількість війська на поміч своєму синові Романові до Новгороду, на Київ сунуло військо невдоволених князів під проводом Мстислава — сина Андрія Боголюбського. Між цими князями були чотири Ростиславичі смоленські, Гліб з Переяслава, два сини Святослава Олеговича чернігівського, та дорогобузький князь Володимир Андрієвич. Мстислав пробував захищатися, але через зраду своїх чорноклобуцьких союзників мусів залишити Київ напасникам і відступити на Волинь. Напасники зайняли Київ (8 березня 1169 р.) і з нечуваним варварством знищили його, виконуючи волю Андрія Боголюбського. За участь Володимира Андрієвича в погромі і нищенні Києва Мстислав Із'яславич відплатився понищенням його погоринської волості, південну частину якої, з Шумськом та іншими городами, прилучив назад до Волині.

З початком 1170 р. Мстислав дістав допомогу від Святополка турівського, свого брата Ярослава та галицького Ярослава Осьмомисла, приєднав до себе частину чорних клобуків, і з цими силами рушив на Київ та прогнав звідтіля Гліба Юрієвича. Однак під натиском союзних військ Мстислава Андрієвича — зрадливо опущений галицьким воєводою — Мстислав, не маючи певности щодо тривкості союзу з чорними клобуками, залишив Київ і знов вернувся на Волинь, де незабаром помер, маючи несповна 40 літ.

Перед смертю Мстислав заключив був договір зо своїм братом Ярославом, згідно з яким поділено Волинь

на дві частини: східня з Луцьком — для Ярослава і його нащадків, а західня з Володимиром належала до династії Мстислава. Володимирську волость Мстислав поділив між чотирьох синів: Роман отримав Володимир, Веволод — Белз, Святослав — Червен і Бужськ, а наймолодший Володимир дістав Берестя. Роман, як тільки довідався про смерть свого батька, поспішив негайно до Володимира. Однак історичні джерела довгий час не подають про його діяльність жодних вісток. Зате по смерті Мстислава голоснішою стає діяльність Романо-вого дядька Ярослава, що тримав луцьку волость.

По смерті Володимира Андрієвича (1170 р.) Ярослав Із'яславич поширив свою луцьку волость на Дорогобужчину. Цікаво, що коли в 1171 р. з волі Андрія Боголюбського на київському престолі сидів Володимир Мстиславич, в той час Ярослав луцький став киринити проти галицького Ярослава Осьмомисла, одруженого з сестрою Андрія Боголюбського. Поминаючи родинні відносини Ярослава Осьмомисла і його сина Володимира, як-не-як є важним цей факт, що син Осьмомисла зо своєю матір'ю Ольгою Юрієвною з'явився на дворі луцького Ярослава, що для нього мав добиватися волости таки в його ж батька, Осьмомисла. Але Осьмомисл не брав собі до серця справи, що Ярослав шукав волости для його сина. Найнявши за три тисячі гривень поляків, наслав їх на луцьку волость, де вони знищили якісь два приграничні городки, а після такого вступу Осьмомисл зажадав від Ярослава Із'яславича, щоб він перестав устрявати в справи його сина. Ярослав луцький побоявся Осьмомисла та й відіслав його сина й Ольгу Юрієвну до її брата Михалка, що сидів тоді в Торчеську. Ярослав луцький, хоч нібито й був прихильний до Андрія Боголюбського, то все таки аж до 1173 р., не маючи ні воєнної сили, ні цього значення серед князів, що його старший брат Мстислав, не переставав мріяти про київський престіл, так само як і багато інших тодішніх князів. Обидва зо Святославом Всеволодовичем чернігівським мали вони навіть довірочну угоду, що коли б котрийсь із них посів київський престіл, тоді пом'ятати-ме й про другого та наділить його доброю волостью. Але

в 1173 р. в час походу Андрія Боголюбського проти Ростиславичів, що прогнали Андрієвого брата Всеволода з Києва, Ярослав “со всею Волынскою землею” був по стороні Андрія. Щойно під час облоги Вишгорода Ростиславичі перемовили його на свій бік, обіцяючи посадити його на великокняжому престолі. Ярослав відступив від облоги; це навело паніку на Андрієвих союзників та допомогло Ростиславичам зовсім розгромити військо Андрія, обчислюване на 50,000 людей. Згідно з умовою, Ростиславичі вибрали Ярослава за великого князя (1174 р.), а волості київської землі загарбали для себе.

Князювання Ярослава в Києві було коротке. Святослав Всеволодович не забарився пригадати йому давню взаємоумову та вигнав Ярослава з Києва. Святослав одначе не думав займати Київ для себе і з награбованим добром вернувся в Чернігівщину, забираючи з собою жінку Ярослава і його молодшого сина. Ярослав, вернувшись до Києва, підозрівав киян у сприянні Святославові, тому “попрода вьсь Кыев, игумены й попы, и черьци, и черници, Латину, и гости, и затвори все кыяны.” Цей поступок викликав ремствування киян, а Ростиславичі, що недавно розбили суздальського князя під Вишгородом, нібито із співчуття для потерпілих звернулися, — як колишні переможці, — до суздальця Андрія, щоб той надав їм Київ. Нагла смерть Андрія (1174 р.) перешкодила йому покористуватися нагодою для звичної інтервенції в київські справи. Ярослав — побачивши, що титул великого князя, крім клопотів, не приносить жодної користі — сам зрікся Києва та вернувся до Луцька. Київський престіл зайняв вдруге Роман Ростиславич смоленський (1175 р.), а Ярослав уже по кінець свого життя в київські справи не мішався.

По смерті Ярослава (+ коло 1180 р.) луцька волость розділилася між його синів: найстарший з них Всеволод мав Луцьк, Інгвар — Дорогобужськ і Шумськ, а Мстислав Німий — Пересопницю, але немає жодних відомостей, де була волость наймолодшого із Ярославових синів — Із'яслава. Таким робом завершився по-

діл Волині на дрібні волості, що їх князі сходили на землевласників, — хоч і значних, але все ж без більшого політичного значення. Тільки природний збіг обставин, — як напр. смерть деяких князів, — і хист та енергія Романа Мстиславича, знов піднесли значення Волині в українських державотворчих змаганнях так самого Романа, як і його нащадків.

IV.

ВОЛИНЬ ОСНОВОЮ ДЕРЖАВНОСТІ Й СОБОРНОСТІ.

Поділена на чотири частини володимирська волость Мстислава Із'яславича зберегла себе від дальшого роздроблення лиш дякуючи тому, що вже в 1171 р. умер Володимир берестейський, а пізніш Святослав червенський. У зв'язку з цим Берестейщина припала Романові Мстиславичеві, а його брат Всеволод побільшив свою белзьку волость Червенщиною. До 1184 р. увага Романа була мабуть звернена на Берестейщину, що була в постійній небезпеці через ятвягів. В тому ж році він бере участь у щасливому поході князів на половців. Місто Володимир видалося йому затісне, отож молодий князь почав придивлятися до внутрішніх галицьких справ та зв'язувати свої надії на майбутнє з галицьким престолом.

По смерті Ярослава Осьмомисла (1 жовтня 1187 р.) розгорілася боротьба між його синами за галицький престіл. Олег (любимець Осьмомисла) — спомаганий поляками — в цій боротьбі з Володимиром згинув, а Володимир, не маючи спокою через бояр, втік на Угорщину. Прихильна Романові партія галицьких бояр запросила його княжити в Галичі (1188 р.). Та ось в 1189 р. несподівано появився в Галичині угорський король з військом. Роман, маючи ще й серед бояр запеклих ворогів, не міг думати про спротив. Залишений ним Галич мадяри зайняли без вистрілу і на княжому престолі сів намісником Андрій, син Белі III., а Володимир

*Князь Роман (1112-1205),
об'єднав Волинь і Галичину в одну державу, що
проіснувала від 1200 до
1340 року.*

Ярославич і його родина були ув'язнені в Угорщині. Інтервент Беля III став величати себе "королем Галичини" та — розуміється — навіть у гадці не мав звертати її Володимирові. Роман однак не перестав думати про Галич, і з військом свого тестя Рюрика Ростиславича зайняв Пліснеськ, щоб зробити його випадовою базою в Галичину. Коли вневдовзі мадяри вибили його з Пліснеська, він військо свого тестя відпустив додому, а сам подався за допомогою в Польщу. Тим часом Володимирові Ярославичеві пощастило втікти з в'язниці та переконати для своєї справи Фридриха Барбароссу. Німецький цісар, сам зайнятий підготовою хрестоносного походу проти турків, доручив польському князеві Казимирові Справедливому, щоб поміг Володимирові відбити Галич від мадяр. У серпні 1189 р. Володимир Ярославич зайняв галицький престіл, на якому лишився вже без дальших перешкод до кінця свого життя (1198 чи 1199 р.).

Роман Мстиславич, діставши поміч від князя Великопольщі (Познанщина) Мешка Старого, пішов здобувати свою власну "отчину" від брата Всеволода. Ця по-

міч була заслаба і тільки на інтервенцію Рюрика Ростиславича вступився Всеволод з Володимира, — до речі, наданого йому таки самим Романом, що в 1188 р. перейшов на галицький престіл, не передбачуючи ускладнень, що виникли внаслідок інтервенції Белі III. Таким робом західня Волинь, хоч коротко, але все таки була об'єднана в 1188/9 р. р. в руках Всеволода Мстиславича.

Закріпившись у Володимирі, Роман наладнав добрі взаємини з Казимиром Справедливим та став його союзником у боротьбі проти Мешка Старого (1191 р.). По смерті Казимира він помагав малолітнім Казимировичам і в за́ятому, але невіршеному, бою з Мешком Старим в 1195 р. над Мозговою був ранений. Очевидячки, ці стосунки приносили взаємну вигоду — так для Казимировичів, як і для Романа, що мусів числитися із ворожим наставленням Володимира галицького, тим більш, що своєї діяльності Роман не хотів обмежити лише до своєї Володимирщини і Берестейщини. Коли в 1194 р. Рюрик втретє став київським князем, Роман отримав від нього Торчеськ, Треполь Богуслав і Канів на Київщині, ставши у ряди сильніших князів, що й викликало негодування суздальського князя Всеволода, який задумав роз'єднати Рюрика з Романом.

Всеволод, заявивши перед Рюриком претенсії до Торчеська, тим самим спонукав його відібрати Торчеськ від Романа. Можливо, що Рюрик не передбачував дальшої долі відібраного від Романа Торчеська та наслідків інтриги Всеволода. Суздалець не думав затримувати цього уділу для себе, але передав його своїйому зятеві Ростиславові, синові Рюрика, кидаючи цим кість незгоди між Романа й Рюрика. Роман став підозрівати свого тестя в підступі. По його стороні стала навіть частина князів, невдоволених Рюриком, але цей союз спротиву не дав конкретних наслідків, а незабаром Рюрик з Романом помирилися, але вже нестало між ними колишньої щирости.

Замість Торчеська, Роман дістав від Рюрика Полоний. Це його не вдовольняло. Маючи власні пляни щодо Києва, спільно з чернігівськими Олеговичами він почав наступати на Рюрикового брата Давида, що сидів

у Вишгороді, і на Ростислава Рюриковича в Торчеську. Рюрик, порозумівшись з Володимиром галицьким, почав спільну акцію проти Романа. Ростислав з чорними клобуками напав на його волость на Київщині, спаливши Камінець, а Володимир галицький вдарив на Перемись, спустошавши волинські околиці. В той час ятвяги напали й понищили Берестейщину; це відвернуло увагу Романа від Києва, і вся справа з Рюриком притихла. Роман обернувся проти ятвягів та ввійшов глибоко в їх землі, сіючи спустошення. Пізніший літописець каже, що ятвяжська земля була ще “опустела по 80 летех по Романе”. Видно, що ця руїна не була наслідком лиш одного походу. Автор “Слова о полку Ігоревім” також згадує Романові “железныя папорзы, под шеломами” і не забуває відмітити, що “... многи страны: Литва, Деремела, и Половци... главы своя поклониша под... мечи харулужныя” Романа. Не вважаючи на всяку поетичну гіперболіку цих вісток, треба ствердити, що в них є багато правди. Крім того, що завданий Романом удар ятвягам забезпечував Берестейщину та Турово-Пинщину перед дошкульними набігами, для тих земель зарисовувалася ще принадна перспектива для поширення колонізаційної експансії на північ аж по р. Нарев.

З думкою про Київ Роман наблизився до Всеволода суздальського, що був прихильно наставлений до свого небожа Володимира галицького. Зв'язки Романа з Всеволодом були обчислені на послаблення Рюрикового становища, як київського князя, але з другого боку Роман, крім польського союзника — Лєшка Білого, придбав ще іншого — в особі угорського короля Андрія II. Ці союзи Роман зручно використав для себе по смерті галицького князя Володимира, що не лишив по собі потомства. Найближчими претендентами до галицького князівства були підтримувані Рюриком і Олеговичами небожі Володимира, сини Ігоря Святославича. За ними була теж партія галицьких бояр під проводом Володислава Кормильчича. Роман, надіючись на партію противників Кормильчича, при помочі поляків і маляр зайняв Галич та прийняв від галичан присягу вірності.

Таким робом Роман об'єднав галицькі і володимирські землі і тим самим, в тій чи іншій формі, його влада була теж загрозою і для київського князя Рюрика; тим більше, що по смерті Всеволода Мстиславича (1195 р.) белзько-червенська волость розпалася на белзьку і червенську, та східня Волинь — поділена на Луцьку волость Ингвара та Пересопницьку — Мстислава Німого, не мали в той час жодного політичного значення і фактично ставали на шлях залежності від становища й сили Романа.

Рюрик задумував піти проти Романа спільно з Олеговичами (1200 чи 1201 р.), але цей випередив його своїм походом на Київ. Прилучилися до нього сини Володимира Мстиславича, чорні клобуки, а зо всіх сторін поспішали послі із запевненнями про свою відданість Романові. Київ відкрив йому свої ворота і тим самим вирішив долю Рюрика як київського князя, що, не маючи іншого виходу, зрезигнував з великокняжого престолу, але затримав свої волості на Київщині. Роман не зайняв Рюрикового місця в Києві, а посадовив там луцького Ингвара Ярославича своїм намісником. З нагоди побуту в Києві, з метою забезпечити східне пограниччя від половців, виправився на них та понищив їх кочовища, взявши велику здобич. Полагодженням своїх справ з Рюриком Роман розв'язав собі руки у справах західньої політики.

В 1202 р. Роман піддержував Лешка Білого в його боротьбі за краківський престіл з Володиславом Лясконогим і навіть зайняв якісь два городи, ще поки Лешко встиг помиритися з Володиславом. Тим часом Рюрик підготовлявся до походу на Київ. З початком 1203 р. рушив разом з Олеговичами та з половцями на "матір руських городів", що тим разом потерпіла ще більше, ніж від союзників Андрія Боголюбського в 1169 р. Пограбували й понищили цю "матір" половці за згодою Рюрика, що не мав чим заплатити їм за поміч проти Романа.

Роман, довідавшись про долю Києва, обложив Рюрика в Овручі, змусив його розійтися з Олеговичами й половцями, та посадив його на київському престолі. Але

згода між обома князями не потривала довго, бо вже восени 1203 р., після вдачного походу на половців, в якому взяли участь також і інші князі, виникли нові суперечності між Рюриком і Романом. Цей останній заслав Рюрика, його жінку й доньку (жінка Романа) в монастир, звелівши постригти їх в ченці, а Ростислава й Володимира Рюриковичів переселив до Галича. За Ростиславом, як своїм зятем, упом'янувся Всеволод суздальський, і Роман звільнив його, та, щоб не псувати добрих відносин з Всеволодом, назначив Ростислава київським князем.

Побідні походи Романа на половців зробили його ім'я голосним у Візантії, для земель якої ті степові хижаки були також чималою загрозою. Одначе з західнім сусідом, Польщею, попсувалися приятні відносини. Лешко Білий, що остаточно таки став краківським князем, через інтригу свого суперника Володислава настроївся вороже до Романа. Між ними розпочалася війна, і Роман підступив під Люблин, але — довідавшись, що проти нього надходить військо Лешка, — зфорсував Вислу і появився під Завихостом. В переговорах з польськими послами устійнено коротке перемир'я для полагодження справ і питань щодо умов миру з Лешком. Під час цього перемир'я Роман з нечисленною прибічною дружиною виїхав із свого табору на лови до недалекого ліса. Несподівано напав на нього відділ польського війська. Відбиваючись від чисельно сильнішого нападника, Роман поляг в тій сутичці (19 червня 1205 р.).

Вістка про смерть Романа голосним відгомоном пролетіла по Європі, тогочасні володарі якої дивилися на Романа як на хороброго, великого лицаря й політика - державника. Галицько-волинський літописець, оцінюючи його заслуги, назвав його "Великим" та "самодержцем всеї Русі". І в цих титулах, присвоєних Романові літописцем, не було переборщення. Роман бо, перевершивши всіх тогочасних руських князів своєю енергією і здібностями, впродовж останніх кількох літ свого життя рішав про долю не тільки київського престола, але й також про всі українські землі, за ви-

нятком чернігівських волостей союзників Рюрика Ростиславича, — Олеговичів.

Галицько-володимирське князівство по смерті Романа стало ареною довголітньої боротьби, в якій беруть участь не тільки сини Романа Мстиславича та інші князі, але й також угри та поляки. Мати малолітніх Романовичів, чотиролітнього Данила та молодшого **Василька**, в їх імені почала виконувати обов'язки регентки, але боярська кліка хотіла покликати на галицький престіл Ігоревичів. Галицькі бояри не могли забути сильної руки Романа, що не дозволяв їм мішатися до державних справ, а всяку спробу ворохобництва карав за правилом: "Не видусивши бджіл — не доберешся до меду". Ненависть боярської кліки до Романа, перенісшись на його дітей, була психологічною основою довголітньої боротьби за галицький престіл, що в хаосі мінливих обставин виснажувала внутрішні сили Галичини й творила підстави для пізніших мнимих прав сусідів-інтервентів, — тобто поляків і угрів — до неї.

Галицькі бояри запрохаючи до себе Ігоревичів, може й не сподівалися, що Романова вдова стане обороняти право наслідства своїх дітей на галицькому престолі. Вона звернулася до угорського короля Андрія II, що був приятелем її чоловіка, щоб дав їй поміч. На з'їзді Романової вдови і Андрія в Сяноці Андрій узяв Романовичів під свою опіку, зобов'язався боронити їх спадщину та проголосив свою верховну владу над галицько-володимирським князівством, засвоївши титул "короля Галичини і Володимирії". Восени 1205 р. угорське військо вигнало Ігоревичів з Галича. Хоч тут була залишена при регентці (матері Романовичів) угорська залога, але ні галицька боярська мафія, ні Ігоревичі не закладали спокійно рук, і регентка з Романовичами в скорому часі мусіла Галич опустити. В 1206 р. створилася коаліція князів (Чернігівські Святославичі, новгородські Ігоревичі, князі смоленські та київські), що з допомогою чорних клобуків, половців і польського князя Лешка Білого хотіла прогнати Романовичів з Галича. Романова вдова, не маючи піддержки у бояр і не сподіваючись допомоги від угорського короля, переїха-

*Король "всея Русі" Данило
(1202 - 1264). Злузив майже
всі українські землі. Побуду-
вав Львів і Холм.*

ла з Данилом і Васильком до Володимира, куди теж став поспішати і король Андрій. Прибув він під Володимир саме тоді, коли Лешко Білий надійшов з військом здобувати цей город. Андрій переконав Лешка, щоб цей відступив. На час малолітності Романовичів Андрій назначив галицько-володимирським князем Ярослава Всеволодовича суздальського. Думаючи, що тим способом відверне небезпеку з боку князів, що піддержували претенсії Ігоревичів до Галича, Андрій вернувся в Угорщину.

Та ще не вспів Андрій вернутися в Угорщину, як коаліційне військо, що чекало на цей момент над границею Волині, рушило в Галичину. Галицькі бояри покликали за свого князя Володимира Ігоревича (1206 р.), а цей незабаром посадив свого брата Романа у Звенигороді. Для другого брата, Святослава, Володимир Ігоревич постановив придбати Володимирщину, хоч вона

й не була спадщиною по вигаслій династії Ростиславичів, нащадками якої — (по жіночій лінії через Евфросинію, доньку Ярослав Осмомисла) — являлися Ігоревичі. Володимирці початково зазіханням Володимира Ігоревича противилися, але між ними знайшлися деякі бояри, що стали діяти на некористь малолітніх Романовичів. Можливо, що бажання спокою перехилило володимирців на бік Ігоревичів, а цього спокою Володимирщина не зазнала зараз таки по смерті Романа. Літописець каже, що в 1205 р. “беда бо бе в земле Володимерьстеи от воеванья Литовьского и Ятвяжьскаго”. Мати Романовичів, не довіряючи володимирцям, нишком залишила Володимир і з дітьми вибралася до Лешка Білого, недавнього ворога її чоловіка. Лешко прийняв утікачів прихильно, затримав Романову вдову і Василька у себе, а Данила відправив зо своїми послами (1207 р.) до Андрія II., намовляючи його до спільного походу проти Ігоревичів.

Тим часом між Ігоревичами виникла міжусобиця. Роман звенигородський знайшов опертя в угорському королеві і з допомогою його війська прогнав Володимира з Галича. Олександр Всеволодович белзько-червенський, використовуючи колотнечу в Галичині, порозумівся зо свояком Лешком Білим та луцьким князем Інгваром, з їх поміччю хотів прогнати (1208 р.) Святослава Ігоревича з Володимира. Хоч місто піддалося без спротиву, але польське військо, ласе не воєнну здобич, пограбувало його нещадно (випадково лиш не потерпіла церква св. Богородиці). Грабіж ця, хоч Олександр був непричасний до неї, наставила володимирців неприхильно до нового князя, що після відходу з Володимира Лешка, який забрав з собою Святослава Ігоревича — негайно покинув Володимир. Недавній намісник Романа в Києві, Інгвар, захотів Володимирщини для себе, і спільно з Мстиславом Німим виступив проти Олександра, діставши допомогу від Лешка Білого, що одружився з Інгваревою донькою Гремиславою. Інгвар, осівши у Володимирі (1209 р.), також не вмів з’єднати собі володимирців. Берестяни — бачучи, що за володимирський престіл боротьба між різними претен-

дентами ще не покінчилася, запросили до себе Романову вдову і Василька та привітали його радісно у себе, “яко великаго Романа видящи.”

Олександр Всеволодович, виграючи непорозуміння Інгвара з володимирцями, пішов за “советом Лестьковым”, відібрав Володимир від Інгвара (1210 р.?) і тим разом осів у ньому на довший час. На бажання Романової вдови Олександр виміняв Василькові Берестейщину за південну частину Белзо-Червенщини (з Белзом), а північну (з Червеном) віддав своєму братові Всеволодові. В той же час ятвяги і литовці напали на околиці Турійська й Червена та залишили по собі сліди сильного знищення. Володимирщина потребувала спокою і мабуть тому саме володимирці не бажали знов переміняти Олександра за іншого князя.

Роман Ігоревич, що прогнав свого брата з Галича, дуже скоро попав у конфлікт з галицькими боярами. Прогнаний ними, він вдруге здобув Галич і розправився з ворохобниками. Угорський король хотів галицьку метушню використати, щоб посадити Данила на галицькому престолі. Літом 1209 р. вислав палятин Бенедикта Бора, який захопив Галич та став управляти в імені Данила, якого король Андрій II задумав одружити зо своєю донькою. Правління угорського палятинна своєю жорстокістю не змогло згнобити галичан; вони скоро задумали вибити угрів з Галичини. Бояри запросили на княжий престіл Мстислава Німого пересопницького; він одначе, маючи обмаль війська, не рішився дужатися з військом угорського палятинна та завернув з дороги до Галича назад у свою Пересопницю. Роман, втікши з полону, помирився з братом Володимиром. Ігоревичі зібрали велику силу війська і прогнали угрів з Галичини (1211 р.)

Ігоревичі, зайнявши Галичину, поділилися між собою її волостями: Володимир осів у Галичі, Роман вернувся до свого Звенигорода, а Святослав отримав Перемишль. Для галицьких бояр Ігоревичі були тільки їх ставленниками, але ті знов не хотіли потурати їхньому своєвіллю. У висліді напруження, що виникло між боярами і Ігоревичами, дійшло до катастрофи: Ігоревичі

вирізали коло 500 бояр у своїх волостях та сконфіскували їхнє майно, як рівнож і тих, що спасалися втечею. Представники боярства під проводом Кормильчича звернулися до Андрія II. з просьбою прогнати Ігоревичів з Галичини, а на галицькому престолі посадити Данила Романовича.

Наступ угорського війська на Галичину був несподіванкою для Ігоревичів. Перемишль відчинив свої ворота і видав Святослава Ігоревича в руки Кормильчича, але облога Звенигорода затягнулася. На поміч облягаючим поспішило військо Олександра Всеволодовича і його брата, Василька Романовича, Мстислава Німого, Інгвара та польського князя Лешка Білого. Роман Ігоревич, що крім звенигородців мав також і половецьку орду, хотів ще придбати собі поміч київського князя, свояка Всеволода Святославича. З цією метою вибрався до Києва, але під Шумськом його взяли в полон. Цей факт прискіпав капітуляцію звенигородців. Володимир Ігоревич задалегідь виїхав з Галича, не пробуючи навіть організувати оборони, і тому в вересні 1211 р. союзники без перешкод могли в Галичі посадити Данила Романовича. Бояри, щоб помстити смерть своїх товаришів, випросили від мадяр Святослава і Романа Ігоревичів, яких незабаром повісили.

Галицькі бояри думали самі кермувати справами князівства в імені малолітнього Данила. Тому то, коли приїхала до Галича Романова вдова з Белза, щоб стати регенткою до часу повнолітності сина, бояри змусили її вибратися з галицької столиці. Мати Данила звернулася зо скаргою на бояр до Андрія II., що зимою 1211/12 р. пішов на Галич і арештував головачів боярської ворохобні а між ними і Кормильчича. Але як тільки військо Андрія уступило з Галичини, галичани запросили собі до Галича пересопницького князя Мстислава Німого. Романова вдова вислала Василька до Белза, а сама з Данилом виїхала в Угорщину (1212 р.), а звідтіля — в Польщу.

Восени 1213 р. король Андрій вибрався походом на Галич, але ненадійна смерть його жінки завернула його з дороги. Почувши про цей похід, Мстислав Німий зали-

шив Галич, а тим часом, випущений Андрієм з неволі, боярин Володислав Кормильчич прибув до Галича і проголосив себе князем. В той же час, внаслідок настоювання Олександра Всеволодовича, Лешко відібрав для його брата Белзчину від Василка. Василько мусів вдовольнитися маленьким городком Камінцем, що його згодом Всеволод виміняв за південну Погориню з Перемишлем і Тихомлем, де стала проживати Романова вдова з обома синами.

Мстислав Німий, що не міг віджалувати втрати Галича з приводу своєї поспішної втечі зо страху перед угорським королем, спровадив Лешка, і разом з ним — військо Олександра Всеволодовича, і його брата Всеволода та Романовичів в Галичину, щоб прогнати з галицького престола боярина Кормильчича. Володислав зустрів своїх противників над р. Бібркою, маючи з собою, крім галичан, наємні дружини угрів і чехів. Хоч волинсько-польське військо розбило Кормильчича, але Галич не піддався, і Кормильчич затримався на становищі галицького володаря.

Захоплення галицького стола боярином спонукало дотеперішніх опікунів Романовичів призадуматися спільно над долею Романовичів та їх спадщиною. На з'їзді в 1214 р. у Спіші обидва опікуни постановили поділитися тими землями, що їх раніш обіцяли були Романовій вдові здобути і затримати їх для її синів. П'ятилітнього Кольомана, Андрієвого сина, вирішено було повінчати з двохлітньою донькою Лешка Сальомеєю та віддати йому галицький престіл. Незабаром після вінчання обох дітей ештергомський Єпископ коронував Кольомана на "короля Галичини і Володимирії" вінцем надісланим папою Інокентієм III. Кормильчича схоплено (1214 р.) і в Галичі стала угорська залога, а фактичну владу в імені Кольомана виконував згадуваний вже палятин Бенедикт Бор. Лешко усунув з Володимира Олександра Всеволодовича до Белза, а Романовичі дістали Володимирщину, але без Берестейщини й північної частини Забужжя, що — так само як і Перемищину — Лешко Білий забрав собі. Імовірний автор спішської умови, краківський каштелян Пакослав отримав

любачівську волость, над якою верховну владу мав також Лешко.

Дуже скоро одначе Лешко з Андрієм стали ворогувати, Андрій забрав від Лешка Перемишль. Польський князь, використовуючи невдоволення галицьких бояр угорським окупантом, порозумівся з ними та за їх згодою запросив на галицький престіл (1216 р.) свого родича Мстислава Мстиславича Удатного з Новгороду. Мстислав вирушив на Галич, але з невеликим військом не відважився його здобувати. Серед галицького боярства була теж партія, що співчуваючи Романовичам, хотіла їх бачити в Галичі замість Мстислава, але цей випередив Данила і з початком 1219 р. вигнав угрів з Галичини.

Мстислав Удатний хотів укріпити своє становище в Галичині і тому скоро нав'язав добрі відносини з Романовичами та одружив свою доньку Анну з Данилом. Тісний союз з Мстиславом дав Данилові можливість розпочати збирання володимирської отчини. Мабуть за тихою згодою Мстислава, але на власну руку, Данило з Васильком пішов на Лешка та відібрав від нього Берестейщину й північну Червенщину. Це заставило Лешка помиритися з угорським королем Андрієм II. Підозріваючи, що забрання Данилом земель, що їх привласнив собі Лешко, відбулося з волі Мстислава, краківський князь намовив Андрія до війни з Мстиславом. Польсько-угорське військо зайняло Перемишль, але доручений Мстиславом обороні Данила Галич не піддався напасникам. Мстислав, перебуваючи під час польсько-угорського нападу на Наддніпрянщині, довідавшись про важке становище Галичини, поспішно зібрав військо; коли ж став на р. Зубрі, під напором сил ворогів мусів виступити з Галичини. Сам вибрався за допомогою до половців, а відкликаний ним з Галича Данило поспішив до Володимира, заключив союз з литовськими князями (1220 р.) та наслав їх на польські землі. Лешко Білий, що зайняв ворожу позицію коло Щекарева (Красностава), замість здобувати волинські землі Романовичів, мусів вернутися, щоб боронити свої землі і свого брата Конрада мазовецького. Зате угорське вій-

сько під проводом воєводи Филі підступило під Володимир (1221 р.), але Мстислав Удатний поспішив з половцями на поміч Данилові. Хоч мадяри були розбиті, але Галича Мстислав не міг відібрати від них. Трохи пізніше Мстислав отримав допомогу від князів, що з ними мав дружні взаємини і в серпні 1221 р. розбив угрів; займаючи Галич, забрав у полон Кольомана і Сальомею та полковоодця Филю і голову угрофільської партії боярина Судислава. У справі полонених почалися переговори з Мстиславом. Помирився з Данилом також і Лєшко, але за свою участь проти Данила потерпіла від нього Белзчина Олександра Всеволодовича (1223 р.), що стояв по боці поляків і мадяр за останньої війни.

Мстислав, заключаючи умову з угорським королем, обіцяв видати свою молодшу доньку за його сина Андрія та передати тому ж, як зятеві, Галичину. Хоч ця умова кривдила Данила, але він не розійшовся з Мстиславом, і в поході на татар над Калку (1223 р.) бере з ним участь так як і інші князі. Однак інтрига Олександра Всеволодовича спричинила ворожнечу між Мстиславом і Данилом. Останній отримав поміч від Лєшка Білого, розбив Мстислава і його союзника Олександра під Белзом (1224 р.) і припинив нищення ними своєї волості та змусив свого тестя вернутися до Галича. Мстислав віддав угорському королевичеві Перемишль та став готуватися до нового походу на Данила. На з'їзді князів у Перемишлі (1225 р.), коли виявилася нікчемна інтрига заінтересованого Володимирщиною Олександра белзького, Мстислав з Данилом помирилися.

Королевич Андрій незабаром за намовою деяких бояр опустив Перемишль, привів угорські полки і військову поміч від Лєшка Білого та силою захотів прогнати Мстислава з Галича (кінець 1226 або з початком 1227 р.). Данило не відмовив своєї помочі Мстиславові. Напасник, що Галича не міг взяти з приводу повені, здобув Теробовлю, пішов на Волинь, але в часі облоги Крем'янця поніс великі втрати і мусів вернутися назад. Мстислав під впливом Судислава заключив однак договір з Андрієм, видав за нього свою доньку, відступив йому Галичину, а сам направився до Торчеська

(1227 р.), лишаючи за собою Пониззя. Данило вибачив своєму тестеві (що був хоробрим воюком, але поганим політиком) навіть і цю помилку. Смерть Мстислава (1228 р.) розв'язала йому руки в справі галицької спадщини по батькові Романові. Тепер він міг це робити тим свобідніш, що вдалося йому налагодити справи об'єднання волинських дрібних волостей по Ярославичах.

Коли Василько став повнолітнім, Данило передав йому Берестейщину. Брати діяли спільно, щоб здобути та зберегти батьківську спадщину. Коло 1226 р. помер Мстислав Німий, що по смерті Інгвара мав у своїх руках також і луцьку волость. Данило на підставі завіщання Мстислава взяв під опіку його малолітнього сина Івана та луцьку й пересопницьку волості. Іван Мстиславич помер дуже скоро, а Ярослав Інгварович дорогобузький, забезпечившись підмогою пинських князів, захопив Луцьк, але при першому зударі з передовим полком Данилового війська попався в полон. Лучани зрезигнували з оборони, і Данило забрав обидві волості: луцьку і пересопницьку, та віддав їх Василькові, мабуть в заміну за Берестейщину. Коли він відібрав від пинських князів Черторийськ (1227 р.), що вони отримали його від Ярослава Інгваровича, виступив проти нього союз князів (київський, чернігівський і галицький), але цей союз скоро розпався і в війні Михайла Чернігівського, що зазіхав на Київ, Данило підтримував київського князя Володимира Рюриковича. Пинські князі піддалися під опіку Романовичів, а Пинщина таким робом стала неначе самоуправною частиною володимирської волості.

Смерть дуже хиткого приятеля Романовичів Лешка Білого (1227 р.) започаткувала міжусобицю польських князів. Данило спомагав Конрада мазовецького в його боротьбі за краківський престіл і в зв'язку з тим ходив проти Володислава Старого аж під Каліш (к. 1229 р.). Літописець, відзначаючи цей факт, каже, що ніхто до часів Данила не воював так глибоко у польських землях. Перед цим походом для оборони перед евентуальним нападом ятвягів чи литовців, Данило залишив у Бересті Володимира пинського. В той же час він заспокоїв

претенсії Ярослава Інгваровича, даючи йому Перемишль. Чи одначе Конрад мазовецький з початком 1230 р., коли Данило почав боротьбу за Галичину, давав йому збройну допомогу, — про це нічого певного не знати.

Данило, вернувшись із калішського походу, отримав вістку від прихильних йому бояр, що Судислав виправився на Пониззя, а тільки нечисленна залога була залишена при королевичеві Андрієві в Галичі. Частина свого війська Данило вислав проти Судислава, а сам з іншими полками впродовж трьох днів прибув з Угровська під Галич. Багато галицьких бояр прилучилося до нього, і Андрій мусів скапітулювати та за згодою Данила вибрався в Угорщину. Слідом за ним пішов розгромлений на Пониззю боярин Судислав, що став намовляти мадяр до війни з Данилом, повівши також підривну агітацію серед галицьких бояр. Знатніші з-поміж них вчинили змову на життя Данила, а вкінці покликали Олександра Всеволодовича белзького на галицький престіл. Коли Данило довідався про це, вислав Василька проти Олександра, що зо страху втік до своїх однодумців до Перемишля, де почав готуватись до боротьби з Романовичами, але Данило підступив під Перемишль, і Олександр мусів мандрувати в Угорщину (1231 р.).

Під час відсутности Данила в краю на галицькі землі напали полки угорського короля Андрія II., що його намовив проти Данила Олександр і Судислав. Галич піддався наїзникові (1232 р.), а за його прикладом воєводи відкрили теж брами своїх городів мадярам. Зайнявши Галичину, вони посунули і на Волинь під Володимир, що викликав подив в угорського короля, "... яко така град не избретох ни в Немечских странах". Одначе володимирський воєвода Мирослав, хоч і мав велике військо для оборони, "смутился умом", на власну руку заключив договір з королем. Угри залишилися в Галичині, Олександр у своєму Белзі, а Волинь нібито залишилася Романовичам. Розуміється, ця угода Мирослава не зобов'язувала Данила; вернувшись із походу до краю, він не міг бути вдоволений, що Олек-

сандер навів угрів. Доказом цього Данилового невдоволення було між іншим спустошення Олександрової болості в околицях Бужська. Цей спосіб покарання за зраду белзького князя був одночасно зловіщим сигналом і для мадярів, хоч покищо Данило не виступив проти їхнього господарювання в Галичині, бо пішов знов на допомогу київському князеві Володимирові Рюриковичеві, щоб налагодити справи київського престолу (зима 1232/1233 р.).

Тим часом мадярський король зібрав велику силу війська, що під проводом королевича Андрія вступило на Волинь. Данилів воєвода Володислав поставив їм спротив на Случі, а незабаром поспішив йому на підмогу з головними силами сам Данило. Після бою під Шумськом (весна 1233 р.) королевич Андрій мусів відступити з Волині, хоч і був спомаганий військом Олександра Белзького, болоховцями і Новгород-Сіверським князем Із'яславом, сином Володимира Ігоревича, що про нього була мова вище. Олександр Белзький, переляканий неуспіхом королевича Андрія, помирився з Данилом, який забезпечився збройним союзом з Володимиром Рюриковичем київським і половецьким ханом Котяном. Заприсягнув теж свою одностайність з Данилом проти угрів Із'яслав новгород-сіверський. До дальшої війни готовився теж і королевич Андрій, якому прийшла значна підмога з Угорщини. Данило спільно з Олександром відібрали Пліснеськ від угрів. Під час нового походу королевича Андрія на Волинь зрадив Данила Із'яслав Володимирович, та понищив Перемиль, але Андрія змушено було залишити Волинь, і Данило переслідував його аж до Галича. Облога галицької столиці була однак ослаблена зрадою Олександра Всеволодовича, що відступив до свого Белза, діставши обіцянку від Судислава, що галичани покличуть нікого іншого, а тільки його на галицький престіл після закінчення війни. Тим часом облога затяглася, галицькі бояри стали переходити на бік Данила, але дальшу долю Галича вирішила таки несподівана смерть королевича Андрія (зима 1233/1234 р.). Галич піддався Данилові. На вістку про цей факт Олександр, що очікував покликан-

ня його на галицький престіл, залишив Белз, але в дорозі до Києва, коло Полонного, був схоплений Данилом і з того часу гине по ньому слух, а його белзько-червенська волость стала складовою частиною держави Романовичів.

В Галичині одначе не вгасала ворохобня бояр, що хотіли позбутися влади Романовичів. В той час, коли Данило зо значними воєнними силами пішов з підмогою київському Володимирові Рюриковичеві (зима 1234/1235 р.), проти якого виступали інші князі — претенденти до київської митри, та зайняв Чернігів, де на місце Михайла Всеволодовича посадив його братанича Мстислава Глібовича; Василько Романович перебував у Галичі. Михайло Всеволодович після перших своїх невдач, діючи спільно з Із'яславом Володимировичем, прикликав собі половців та розбив військо Данила, що необережно почав бій з переважаючими силами противників під Торчеськом. Галицькі бояри, використовуючи цей момент щоб позбутися Василька з Галича, подали йому фальшиву вістку, що Михайло Всеволодович з-під Торчеська пішов на Волинь. Василько, щоб відбити напад Михайла, виїхав з Галича, а галичани вигравши цю обставину, прикликали Михайла на галицький престіл. Данило думав покінчити з затіями галицького боярства; він поспішив в Угорщину, щоб наладнати приятні відносини з Белею IV., що став королем по смерті Данилового ворога Андрія II. На Волинь вернувся Данило через Польщу (1235 р.) в той час, як Василько з волинським військом і польським допоміжним відділом готовився до походу на Галич. Похід цей одначе обмежився до повоювання пограничних галицьких оклиць, що для справи повернення Галича Романовичам не мало більшого значення, але зате склонило Михайла Всеволодовича почати нову кампанію проти них.

В 1236 р. Михайло Всеволодович з галичанами і болоховськими князями пограбили Камінець та понищили землю вздовж р. Хомору, але Данило таки розбив напасників і болоховських князів забрав у полон. Данило не хотів їх звільнити на жадання Михайла, тому цей прикликав собі на поміч половців, Конрада мазовецько-

го та Із'яслава Володимировича, але допомога союзників була дуже незначна. Відділ Конрада мазовецького був розбитий Васильком у Червенщині, і під час втечі багато вояків мазовецького князя потопилося у р. Вепрі, а половці, довідавшись, що їх покликано проти Данила, відмовились від союзу з Михайлом, що очікував на них у Підгор'ю (Підгірці над р. Гучвою), пограбили галицьку землю та вернулися в свої степи (1236 р.). Щоб унешкідливити прихильність Белі IV. до Михайла, Данило нав'язав зносини з австрійським герцогом Фридрихом Бабенбергом, (1237 р.), що ворогував з Белею. На Конрада мазовецького напустив литовців, і це зв'язало Конрадові руки та відбило охоту помагати Михайлові. Після походу на Галич Данило заключив мир з Михайлом — з тим одначе, що Перемиська область залишилася при волинському князівстві Романовичів. Мир цей мав для Данило тільки тимчасовий характер, бо Данило покищо хотів себе забезпечити від північно-західньої сторони, цебто від ятвягів.

Користаючись нагодою, що Романовичі були зайняті галицькими справами, в 1234 р. ятвяги напали на північну Червенщину та стали нищити околиці Охожі і Бусовна, поки звідтіля не прогнав їх Василько. Їхні напади наносили теж чимало клопоту і мазовецькому князеві Конрадові, що згодом для оборони Мазовії перед ятвягами усадовив у Дорогочині хрестоносних лицарів. Наладнавши відносини з Михайлом, Романовичі в 1238 р. постановили розправитися з ятв'ягами, але дійшли тільки до Берестя; бо тому, що весняною порою ріки були розлилися, плян цей треба було занехати. Замість на ятв'ягів, Романовичі пішли на дорогочинських хрестоносців та відібрали від них Дорогочин, що під час неповнолітності Романовичів попався був під залежність мазовецького князя. Повернення Дорогочина до Волині було останнім актом об'єднання всіх земель Волині.

В тому ж році Михайло Всеволодович передав Галич своєму синові Ростиславові, а сам зайняв київський престіл по Ярославові Суздальському. Данилові вдалося перемовити на свій бік угорського короля

Князь Лев, ходив походом на Угорщину і Польщу. Переніс столицю до Львова. (1240-1301)

Белю IV., що досі зберігав свої симпатії до Михайла і навіть задумував удружити Ростислава зо своєю донькою. Це зближення Данила з Белею поспувало дотогочасні стосунки Галича з Романовичами. Ростислав відібрав від Данила перемиську волость, але необачний вибрався помагати Конрадові мазовецькому проти Литви, не сподіваючись, що може втратити свій Галич. Прихильна Данилові частина галицьких бояр повідомила його про відсутність Ростислава і Данило вирушив з Холма та після трьох днів став під Галичем і зайняв його (1238 або поч. 1239 р.). Ростислав, довідавшись про це, подався на Угорщину з надією що дістане поміч Белі. Тим часом Михайло Всеволодович восени 1239 р. залишив Київ зо страху перед татарами, що повоювавши Рязанщину й Суздальщину та половецькі землі, на-

пали на Чернігівщину й Переяславщину, а навіть менші загони появилися під Києвом. Опорожнений київський престіл зайняв Ростислав Мстиславич, якого одначе Данило прогнав, і в Києві посадив свого намісника воєводу Дмитра. Держава Романовичів, поширивши свої кордони, з усіх українських земель не охоплювала тільки Чернігівщини, Переяславщини і Закарпаття. Сам факт зайняття Києва вказує одначе на те, що Романовичі в боротьбі за свою спадщину по батькові не втратили провідної ідеї своїх предків, волинських династій Мстиславичів, які прямували до того, щоб з хаосу княжих міжусобиць вивести українські землі на шлях спокою та розвитку їх внутрішньої і зовнішньої сили, що її запорукою могла бути політична суцільність тих земель при наявності згоди між поодинокими князями.

Михайло з Ростиславом, не зискавши нічого в Угорщині, переїхали в Польщу та почали переговори з Романовичами. Внаслідок згоди, Михайло мав повернутися до Києва, але його син Ростислав Галича не отримав, зате осів у Луцьку. На Волині залишився теж при синові і Михайло, “за страх татарський” не відважившись їхати до Києва, де правив воєвода Дмитро. Данило, обезпечивши матеріально Михайла і його сина, сам вибрався в Угорщину, щоб узгіднити справи спільної оборони перед татарською загрозою. Вже в поворотній дорозі зустрів у Карпатах втікачів, що шукали тут захисту перед татарами, і від них довідався про упадок Києва (6. XII. 1240 р.), якого боронив завзято впродовж двох місяців воєвода Дмитро. Данило завернув назад в Угорщину, і через Малопольщу подався до Конрада мазовецького, з яким в кінці 30-их р. р. нав'язалися вже знов дружні відносини. Золота Орда під проводом Батия, прямуючи на захід, ширила своєю жорстокістю паніку, і це перешкаджало поставити їм спротив. Хан Батий займав без перешкоди менші й більші города по дорозі із Києва на захід, мордуючи неселення і плюндруючи землі Київщини. Долі зайнятого Камінця й Із'яслава на Волині не поділили сильно укріплені города Крем'янець і Данилів. Облога цих городів протягалася і Батий частину орди вислав на захід; вона здо-

була Володимир, спалила недавно укріплений та розбудований Данилом Холм, попустошила Червенщину і перейшла на польські землі. Батий, не здобувши Кремінця і Данилова, перейшов у Галичину, понищив Галич і повбивав його мешканців та через “руські ворота” (просмик у Карпатах між джерелами Опору і Ляториці) перейшов в Угорщину, де розбив Белю IV. і впродовж року став господарити на його землях.

Коли татари залишили українські землі, переходячи на польські і угорські, весною 1241 р. Данило вернувся з Мазовії, Михайло подався теж із своєї мандрівки до Києва, а Ростислав осів у Чернігові, але не перестав думати про Галич. Татарська навала залишила важкі сліди розладдя на українських землях. Данила вже при вступі на свої землі вразила немила несподіванка: Дорогичин зачинив перед ним ворота. Данило, не маючи при собі війська, щойно пізніш відплатився бунтівникам за цю образу так, що Дорогочин треба було навіть відбудувувати. Була це мабуть кара для прикладу, щоб відстрашити інших, що замишляли бунт. У зв'язку з протикнязівським рухом, що розпочали т. зв. болоховці (на верхів'ях Случі і Бога), а який став розгортатися в Київщині з метою скинути державну владу і завести дрібні і від нікого незалежні самоуправні громади, піднесло теж голову галицьке боярство, відновлюючи свої традиції ворохобні. Ростислав Михайлович скоро нав'язав з ними зносини і восени 1241 р. спільно з князями болоховських громад і деяких галицьких бояр пішов на галицьке Пониззя, але під Бакотою уступив перед Даниловим печатником Кирилом “за Днепр”. Данило покарав болоховців за їх участь у поході Ростислава понищенням їх околиць. Одначе з весною Ростиславові вдалося захопити Галич, а до Перемишля він послав рязанського князя Константина, де проти Романовичів виступили бояри під проводом місцевого єпископа. Романовичі одначе прогнали Ростислава з Галича, а разом з ним пішли теж прихильні йому бояри і галицький єпископ Артемій. Успокоїлася теж і Перемищина, але Ростислав, що втік на Угорщину, не розставався з думкою про Галичину. Батий, що весною

1242 р. залишив Угорщину, довідавшись про смерть головного хана татар, поспішаючи на схід, вислав тільки невеликий загін, що мав за ціль схопити Данила, але цей переїхав з Холма до Володимира, і татарський загін опустошив тільки Червенщину до р. Володави та й завернув слідом за Батиєм, не виконавши свого завдання. Разом з тим, здавалося б, в державі Романовичів повинен був заіснувати спокій і зміцнення її зовнішнього значення. На жаль, Ростислав діяв у свою користь в Угорщині, а тим часом Романовичі стали піддержувати Конрада мазовецького у його боротьбі за краківський престіл з Болеславом Соромливим.

Війна Романовичів з Болеславом в 1243 р. головним чином обмежилася до повоювання околиць Люблинщини над Ладвою, Танвою та Сяном, але повінь Висли перешкодила Романовичам перейти в краківсько-сандомірські землі. Люблинці за це хотіли помститися і напали на околиці Андрієва (положений на північ від Холма). Романовичі виправилися на Люблин і змусили люблинців присягнути, що збережуть свою нейтральність у війні з Болеславом. В той же час Ростислав Михайлович з'єднав собі Белю IV., одружився з його донькою Анною і з угорською допомогою з'явився під Перемишлем. Тут зібрав ополчення з селян і розбив передні відділи Данила над р. Січницею, але під наступом головних сил відступив в Угорщину. В 1245 р. з'явився знов у Галичині зо значними силами мадяр під проводом воєводи Філі і з допоміжним військом Болеслава Соромливого. Вороги Романовичів почали облягати город Ярослав. Туди поспішили Романовичі, де 17 серпня прийшло до рішального бою з союзниками Ростислава, що їх Романовичі розбили. Ярославська перемога закінчила сороклітню боротьбу, що була ведена різними претендентами до спадщини по Романові. Після ярославської битви Василько безпосередньо володів Волинню, а Данило — Галичиною і Белзо-Червенщиною, але не знати напевно, до кого з них належала Дорогочинщина. Цей поділ однак не мав і надалі практичного значення, бо обидва брати всілякі важливі справи рішали спільно, і молодший Василько підпорядкову-

вався волі старшого Данила. Тому теж і далше історія Волині та Галичини нероздільно пов'язана, — так само, як і братня любов Романовичів.

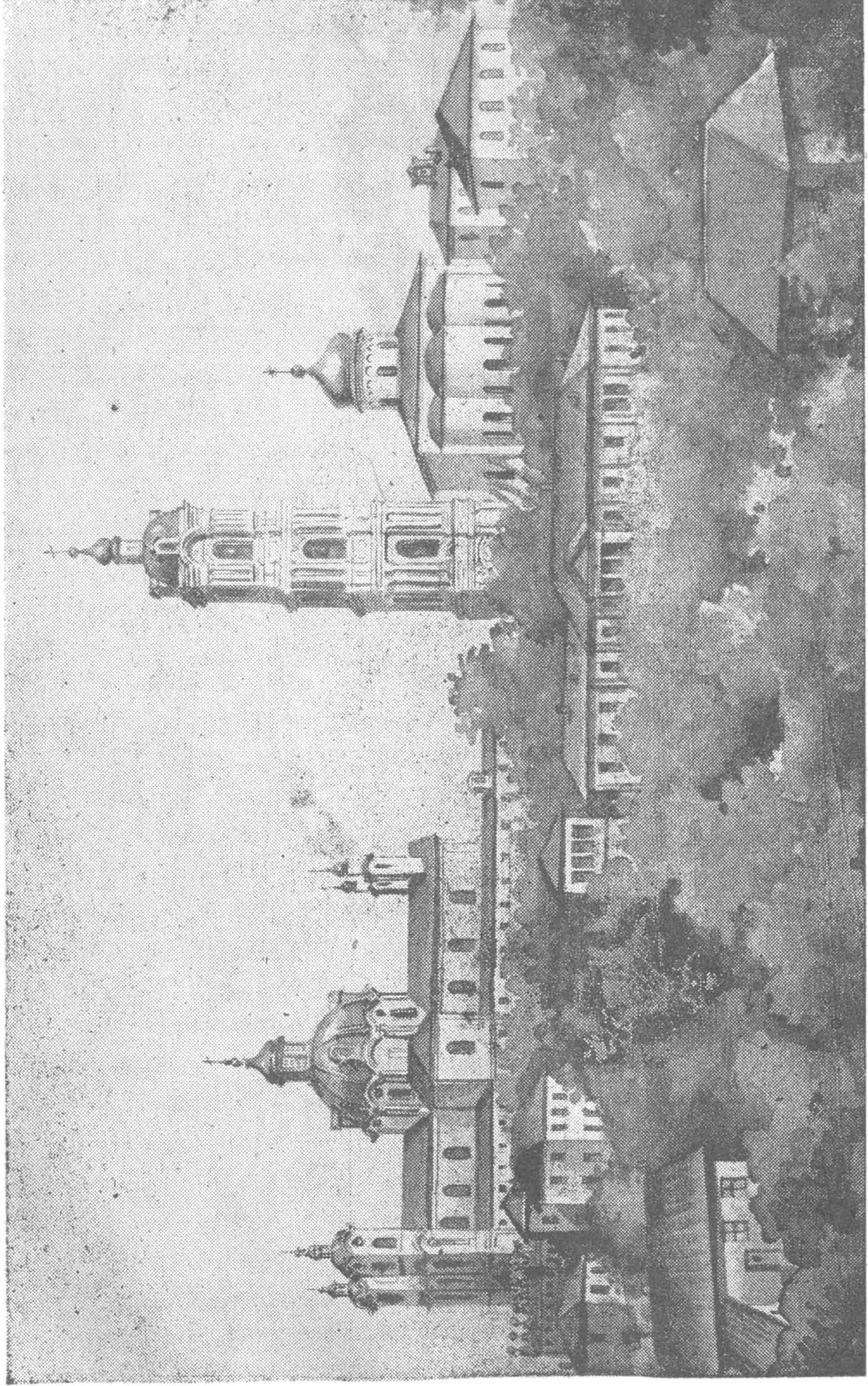
Хоч суздальський князь Ярослав та різні дрібні московські князики вже від 1243 р. почали звертатися за потвердженням своїх “отчин” до Орди, то Данило не спішився йти їх слідами. Щойно коли Орда зажадала від нього Галича (мабуть для когось із князів), Данило, що не встиг укріпити своїх земель городами, після наради з Васильком, дня 26 жовтня 1245 р. вибрався в Орду, де визнав свою залежність від татар, зобов'язався платити їм данину, що її мали збирати самі Романовичі без помочі татарських баскаків. Але Романовичі не були зобов'язані Ордою їздити в майбутньому до хана з поклонами, ані теж по їхні потвердження на князювання. Все ж таки визнання своєї залежності від татар вони уважали за ганебне пониження і стали будувати оборонні городи на своїх землях та зміцнювати зв'язки з західньою Європою.

Вістка про побут Данила в Орді дуже скоро поширилася, і найперше своє відношення до Романовичів змінив Беля IV., що останньо так ревно обстоював претенсії свого зятя Ростислава до Галичини. Беля видав за мужа за Льва Даниловича свою доньку Констанцію, а рік пізніше (1248 р.) Данило дає йому реальну поміч у його боротьбі з герцогом Германом. Ростислав, що початково був назначений баном Славонії і згодом дістав від тестя створений для нього між ріками Дунаєм, Савою і Моравою банат Мачву, з ник з політичного овиду, затримуючи тільки титул “князя Галичини”, що раніш дістав був його також від Белі.

Коли Ростислав намагався здобути для себе Галичину, деякі литовські племена, що не хотіли підкоритися Мендовгові, що був у союзі з Романовичами, стали нападати не тільки на землі пинських князів, що були зід протекцією Романовичів, але в 1243-4 р. р. повоювали також околиці Пересопниці і Мельниці. Одначе найбільш дошкулювали таки набіги ятв'ягів, проти яких після ярославської битви Романовичі постановили вести систематичну боротьбу, що її почали спільно з Конра-

дом мазовецьким та його синами. З початком 1246 р. Василько, прикликаний Конрадом, бере участь у спільному поході на ятвяжську землю. По закінченні війни Белі з герцогом Германом військо Романовичів з допомогою мазовецьких князів і Болеслава Соромливого повоювало знов ятвяжську землю, доходячи аж за Візну і р. Лук. В тому ж часі назрівало теж питання розриву довголітнього союзу з литовським князем Мендовгом, що прогнав своїх братаничів (1248 р.) Товтивила і Викинта із Жмуді, а ті знайшли захист у Данила, що вдруге був одружений з їх сестрою. Плянуючи боротьбу з Мендовгом, Данило став намовляти поляків проти Литви, а Викинт звернувся до німецького ордену інфлянтських хрестоносців з цією самою ціллю. Проти Мендовга піднялася Жмудь. Поляки одначе в протилитовському союзі участі не взяли. Про вислід походу Романовичів на Литву (1249/50 р.) літописець каже, що вони "поимаша грады многи и возвратишася в дома". Новгородка Романовичі не могли взяти. Мендовг відтягнув хрестоносців, ятвягів і Жмудь від Романовичів, і ті мусіли підтримувати Товтивила вже тільки власними силами і допоміжними силами пинських князів. Новий похід на Новгородок був також невдалий, але військо Данила попустошило литовські землі і взяло Городно над Німаном (1252 р.). Мендовг помстився за цей похід нападом на околиці Турійська, а незабаром поспішив прислати послів до Данила, бажаючи заключити з ним мир. До цього одначе прийшло аж два роки пізніше. Тим часом наступили інші події, що відвернули безпосередньо увагу Романовичів від Литви. В джерельних даних вони мають фрагментарний характер, хоч і відносяться до того часу, коли Данило робив заходи створити протитатарську коаліцію, до якої старався приєднати західно-європейські держави, при чому теж ця ідея заторкнула і питання релігійної унії на західноукраїнських землях.

По смерті Фридриха II. (15. VI 1246 р.), що був останнім австрійським володарем з роду Бабенбергів, розгорілася боротьба за його спадщину. Одружений з його братаницею Герман умер, і в австрійські справи

Погаївська Лавра на Волині — друга святиня в Україні після Києва.

вмішалися сусіди. З удовою Гертрудою одружено Данилового сина Романа (1252 р.), якого зобов'язався Беля підтримувати проти іншого претендента чеського короля Оттокара, за ціну частини австрійського пограниччя. У зв'язку з Оттокаровими претенсіями Беля ударив на нього від сходу на Мораву, а Данило з польськими князями на Шлеськ. Але підтримка Белі була нецира, і Роман мусів залишити Австрію. У поворотній дорозі із Шлеська Данило зустрівся у Кракові з посланими від папи, що привезли для нього королівський вінець. Зв'язки з Данилом нав'язані були ще в 1246 р. після його повороту з Орди, і Данило числив на те мабуть, що Рим порушить католицькі держави до походу проти татар, але семирічний тривок часу не приніс нічого конкретного. Тому теж Данило відмовився тепер у Кракові прийняти корону від папи за ціну церковної унії з Римом. Щойно коли папа звернувся до лицарів деяких народів слов'янського походження, що були католиками, накликаючи їх до походу проти татар, Данило дався намовити папському послові Опізонові до коронації, яка відбулася в Дорогичині, без особливого розголосу, в часі походу на ятв'ягів (кінець 1253 р.). Але Данило не спішився впроваджувати церковної унії, чекаючи на підмогу проти татар від католицьких сусідів, тим більше що вже в 1252 р. один з татарських ватажків напав був на Пониззя і не було жодної гарантії, що подібні напади не повторяться, та ще в збільшеній силі. Таке становище Данила було причиною того, що папа в 1257 р. звернувся до католицьких володарів, щоб ті силою заставили Данила виконати обіцянку про унію з католицькою церквою, але цей заклик був так само успішний, як і заклик з 1253 р. в справі хрестоносного походу проти татар.

По коронації Данило ходив на ятв'ягів, що незабаром прислали до нього одного із своїх ватажків, Комата, з обітницею "в роботі бути" Данилові. Ятв'яжська справа на цьому одначе не закінчилася. В 1254 р. Данило склав умову з німецькими хрестоносцями, яка гарантувала йому та його союзникові князеві мазовецькому Земовітові право до одної третини ятв'яжської землі. Не-

забаром відбувся новий похід, і зимою 1254/55 р. були зліквідовані головні поселення ятвягів. На вістку, що Данило має намір знов відвідати їх землі, вони прислали до нього “послы своя и дань даша и обещахуся работе быти ему и города рубити в земле своей”. Частину зложеної ними дані Данило послав у Польщу, як каже літописець, — “послушства ради”, та на знак, що ятвяги підкорилися йому і перестали бути небезпечними так для його, як і для сусідніх польських земель.

Завоювання ятв'яжських земель, а скоріш — його кінцевий етап, було зв'язане з відпруженням воєнних відносин з Литвою. При кінці 1254 р. прийшло до заключення миру з Мендовгом у Холмі, до чого чимало причинився син Мендовга, Войшелк, що був охрещений у православному обряді і, як каже Грушевський, перейнявся “впливами руської культури”. Холмський мир був скріплений родинними вузлами. Недавній претендент до австрійського престолу Роман Данилович дістав уділ Войшелка зо столицею Чорної Русі: Новгородком, та зо Слонімом, Волковиськом й іншими городами, одружившись з донькою волковиського князя Гліба. Войшелк прийняв чернецтво й осів у монастирі в Угровську. Молодшого Даниловича, Шварна, було постановлено одружити з сестрою Войшелка. Таким робом землі держави Романовичів поширилися далеко на північ, окруживши Турово-Пинщину, що її князі сходили до ролі Романовичевих підручних.

Ще перед холмським миром і остаточним підбоєм ятвягів татарський ватажок Куремса, мабуть довідавшись про Данилову коронацію, пішов на Волинь та став облягати Крем'янець (1254 р.). Облога пройшла безуспішно і озлоблений Куремса пограбував тільки околицю Кремінця, та вернувся за Дніпро в свої кочовища. Чи цей напад Куремси стояв у ближчому зв'язку зо спробою Із'яслава Мстиславича захопити Галич для себе, чи може Куремса мав інші пляни крім грабунку, про це немає певних даних; фактом одначе є, що Із'яслав напав на Галич без допомоги Куремси і таки захопив його (1254 р.). Галич в той час перестав уже грати свою попередню ролю. Знищений татарами

в 1240 р., втратив своє торговельне значення власнідок захоплення татарами чорноморських степів та перевороту на Балканах, спричиненого четвертим хрестоносним походом і заснуванням латинського цісарства. Дністер перестав грати роллю торговельного шляху, зате зросло значення р. Буга завдяки торговельним зносинам держави Романовичів з містами німецького ордену хрестоносців над долішньою Вислою, як напр. Торунем та ін. Галич втратив також своє значення політично-державного осередку; передовим центром став Холм на Забужжі, що грав чималу роллю теж для Данила, з огляду на близьке положення до ятвяжських та литовських земель, що в їх напрямі стала зростати територіяльна експансія держави Романовичів після татарської навали. Галич втрачав свій давній блиск і ставав провінційним містом. Легко захопив був його Із'яслав Мстиславич, та ще скоріш залишив його перед військом присланого Данилом Романа.

Щоб зрewanжуватися за напад Куремси, Данило при кінці 1254 р. почав воювати землі т. зв. татарських людей, тобто землі по Случі і Тетереvu, що були безпосередньо залежні від татар. Данило змусив їх визнати його зверхність. В 1255 р., покінчивши з ятвягами, Данило задумав восени піти на Київ, але плян цей закінчився тільки знищенням Возвягля, що відмови послуху присланому Данилом тивунові. Причиною резигнації з походу на Київ було спізнення в прибутті полків Мендовга й Романа Даниловича на умовлене місце зустрічі з військом Романовичів — Возвягль. Литовці хотіли сдначе винагородити собі свій труд грабунком Волині, але були розбиті під Луцьком. Куремса впом'янувся за "татарськими людьми" та хотів помститися за них, виправляючись на Волинь (1256 р.). Його передній полк, що несподівано з'явився під Володимиром, зустрівся з великим спротивом володимирців, та й сам Куремса, що підступив під Луцьк, також не еосягнув жодного успіху, і мусів з нічим завернути у степи між Богом і Дніпром. Незабаром скомпромітованого невдалими походами на Волинь Куремсу замінила Золота Орда іншим ватажком — Бурундаєм, колишнім полководцем Батия,

людиною, що визначалася енергією і жорстокістю, та мала одночасно прикмети зручного політика.

Поразки чи точніш неуспіхи Куремси й заміна його Бурундаєм на становищі ватажка татарських відділів, що стояли близько галицько-волинського пограниччя, не давали ніякої запоруки щодо якихсь мирних відносин з татарами. Романовичі стали будувати наполегливо укріплення на своїх землях та зміцнювати ті, що вже раніш побудовано. Бурундай спочатку ніби не звертав на це уваги, але придумав інший спосіб для ослаблення сили Романовичів. В 1258 р. він вибрався на Литву і, станувши на волинському пограниччі, закликав Романовичів взяти участь у цьому поході. Данило вислав з ним Василька, але сам ухилився виконати бажання Бурундая. Мендовг, що мабуть перед тим вже був пересварився з Романом Даниловичем, схопив його і посадив у в'язницю. Данило, стурбований дальшою долею Романа, пішов на Чорну Русь і взяв у Волковиську Романового тестя Гліба як зложника. Думаючи, що Роман в Городні, рішився туди піти; тож і прикликав свого сина Льва, щоб прибув з військом до Мельника. Довідавшись одначе, що татари Бурундая в повороті з ятвяжської землі станули під Дорогичином, Данило, не бажаючи зустрітись з Бурундаєм, з походу на Городно мусів зрезигнувати. Розшуки Данила та Василька за Романом нищили литовські і нальщанські землі. Хоч — за польськими вістками — виходить, що Роман вирвався з рук Мендовга, то все ж Бурундай міг тішитися, що кинув кість незгоди між литовського князя і Романовичів та розладнав дотеперішній литовсько-український союз. У війні з Романовичами Мендовг в 1262 р. понищив околиці Мельниці і Каменя (Коширського), але Василько розгромив литовців. Неприязні відносини з Литвою продовжувалися одначе аж до смерті Мендовга (1263 р.).

Бурундай, спричинивши розрив литовсько-українського союзу, рішився досягнути і іншу ціль, а саме: не дати змоги Романовичам виступити проти татар в майбутньому. Восени 1259 р. він несподівано з'явився у волинській землі. Коли його відвідали в Шумську Василь-

ко, Лев Данилович і холмський єпископ Іван, він прийняв їх дуже грубо і зажадав, щоб Романовичі знищили всі укріплення. Данило, довідавшись від Василька, як Бурундай приймав його послів у Шумську та — чого він жадав від них, виїхав у Польщу, а звідтіля — з Угорщину. Жадання Бурундая було виконане: розкинено укріплення Данилова, Стіжка, неприступного Крем'янця, Луцька, Львова та ін, міст; з причини поспіху Бурундая укріплення Володимира спалено, а татари самі розкопали вали й позасипували оборонні рови. Залишилися тільки укріплення недавно відновленого після пожару (1256 р.) Холма, а його посадник Константин відмовив піддатися татарам. Бурундай рушив звідтіля на Польщу, присилувавши до цього походу й Василька та Даниловичів. Похід йшов шляхом на Люблин, Завихост, Сандомир — що його дуже сильно знищено, Лисець і Краків та звідси Бурундай завернув через Галичину в степи. З того часу він перестав турбувати Романовичів. Протикнязівсько настроєні громади в басейні Бога, Горині, Случі й Тетерева попали знов під безпосередню зверхність татар; але Бурундай не робив спроб поширювати цей татарофільський рух на землі Романовичів. Польський князь Болеслав Соромливий, наїзд Бурундая на його землі якого зимою 1259/60 р. приніс ще більший удар, ніж в 1241 р. наїзд ватаг Батия, — за приневолену участь волинського князя Василька у поході Бурундая не осуджував, а навіть в скорому часі Романовичі відбули з'їзд з Болеславом в Тернаві (близько Туробина) і дуже імовірно, що заключили з краківським князем союз проти Литви.

Похід Бурундая зробив сильне враження в державі Романовичів. Праця й пляни усього життя Данила та Василька були зруйновані. Вигляди на дальшу боротьбу з татарами були поховані в руїнах знищених укріплень, а думка про визволення всіх українських земель з-під татарського ярма стала нереальною. Романовичі сходили на підручних Золотої Орди, з чим Данило не міг примиритися. Прибитий нанесеною Бурундаєм катастрофою, він закінчив своє життя в 1264 р. і був похований в Холмі в церкві св. Богородиці, де спочивало

також тіло його сина Романа. Історики по-різному оцінюють діяльність та особу Данила, та либонь найбільш елучну характеристику цього великого державника дав Крип'якевич, кажучи: “В сузір'ї великих опікунчих духів княжої України, поруч Святослава Завойовника, Володимира Великого, Ярослава Мудрого й Романа Мстиславича, був король Данило Романович рівнорядною величиною, дарма що високо трагічною, бо... останньою.”

По смерті Данила державні і династичні справи перебрав Василько. Започаткований Мстиславом Із'яславичем на Волині принцип дідичності волостей не втратив свого значення і для Романовичів. По смерті Данила його волость поділилася на дві частини: Галич і Перемишль припали Львові, а Шварно дістав Холм і Белз. Мстислав правдоподібно дістав також якийсь уділ, але не знати — де. Василько залишився на своїй Волині й Берестейщині, що їх межі були устійнені з Данилом після ярославського бою. Лев одночасно не був вдоволений своєю волостью та чомусь уважав волость Шварна кращу від своєї. Це власне й було причиною, що зарисувала дисгармонію між Львом та іншими князями. Лев став осторонь усіх справ, що їх робили Василько, Шварно і Мстислав. Відокремлення Льва виявилось найкраще у пограничній війні з Болеславом Соромливим, що почалася з малозначної причини та нарушила спокій з краківським князем, що існував безперервно від часу тернавського з'їзду.

До походу Литви на землі Болеслава Соромливого приєднався дехто із слуг Шварна, одруженого з сестрою Войшелка. Болеслав посудив Шварна, що він співчував литовському наїздові на його землі, і виповів Шварнові війну, що почалася нападом на околиці Холма. Шварно відплатився Болеславові понищенням околиць Люблина, а Василько воював коло Білої (на північний захід від Білгорая). Коли Василько і Шварно вернулися додому, поляки напали на околиці Черв'єна, але згодом Болеслав прислав своїх послів із закликом відбутися мировий з'їзд князів. Василько вибрався до Тернави, та в Грабівці повідомлено його, що поляки підступно на-

пали на околиці Белза. Замість їхати на з'їзд, треба було скоро стягати військо проти напасників. Василько прогнав поляків від Белза і наздогін за ними послав Шварна і свого сина Володимира. Шварно, не чекаючи поки надійде і з'єднається з ним полк Володимира, напав на поляків у не вигідному місці, що "наречажуться Ворота теснотою своєю", а тому й не міг використати свого війська в бою, і був розбитий (19 червня 1266 р.). Незабаром обидві воюючі сторони погодилися й мир з поляками тривав вже до кінця життя Болеслава Соромливого (1279 р.).

Заколот на Литві, спричинений вбивством Мендовга, дав нагоду вмішатися Романовичам в литовські справи. Довмонта, що з його рук згинув Мендовг, позбувся жмудський князь Тройнат, а цей знов пострадав життя з рук вбивників, насланих Войшелком, що покинув монастир і постановив розправитися з батьковими та власними ворогами; з допомогою пинських князів він і посів литовський великокняжий престіл. Пару років Войшелк правив Литвою, але його вороги мали значний вплив на поганське населення, і він звернувся до Василька, та як каже літописець "нареклябашет Василка отца себе и господина," і цей послав йому для приборкання його противників військо під проводом Шварна. Успішна виправа Шварна заставила проводирів опозиції проти Войшелка рятуватися втечею та шукати захисту в Пскові. Войшелк з вдячності признав своїй швагрові Шварнові Чорну Русь та право співволодаря Литви; затуживши за спокійним життям, він незабаром пішов у монастир в Угровську, а Шварнові передав всю владу над Литвою. Таким чином для українського народу й української культури відкривалися широкі обрії діяльності і впливів на литовські землі. Лев, заздрисний за успіхи Шварна, на з'їзді князів у Володимирі в квітні 1267 р. убив власноручно Войшелка. З його смертю обсунулася моральна підстава влади Шварна на Литві, проти якого поганські жреці підбурювали населення. Розгорнулася боротьба, в розгарі якої, під кінець 1268 р., умер Шварно. Василько пробував задержати Литву для династії Романовичів і з цього

приводу вів війну з новим великим князем Тройденом, в якій згинуло трьох братів Тройдена. Коло 1270 р. умер Василько, а воєнний стан з Тройденом продовжувався ще і по його смерті.

Лев Данилович не брав участі у війні з Тройденом. По смерті Шварна він прилучив його Белзчину і Холмщину з Дорогичинщиною до своєї галицької волости. Наймолодший з Даниловичів, Мстислав, був тим покривджений. Це накладало обов'язок на Василька, як голову роду, подумати про його забезпечення, але мабуть вже Володимир Василькович, ставши самотнім спадкоємцем Волині і Берестейщини по смерті батька, згодом наділив покривдженого Мстислава луцькою волостю.

Володимир Василькович продовжував пограничну війну з Тройденом, що хотів помстити смерть своїх братів, які погинули в попередніх боях з Васильком. В 1271 р. Володимир виправлявся теж на ятвягів, а Лев у той час помагав Болеславові Соромливому проти шлеських князів та утримував дружні взаємини з Тройденом, висилаючи йому та отримуючи від нього дарунки. Зимою 1271/72 р. Володимир повторив похід на ятвягів і щойно тоді Лев прислав допомогу на чолі з воєводою Андрієм Путивличем. Тройден рішив відплатитися Львові за цю допомогу, дану Володимирові проти його союзників ятвягів, отже захопив Дорогичин і пере-різав його населення (23/24 квітня 1272 р.). Погранична війна Тройдена з Володимиром тим не закінчилася. Лев, щоб відзискати втрачену Дорогичинщину, звернувся до Золотої Орди за допомогою. Зимою 1275/76 р. хан прислав частину татар Львові, що з військом своїм, Володимира і пинських князів, зустрів їх під Слуцьком, звідки разом рушили на Новгородок. Замість чекати на чернігівських і смоленських князів, Лев нишком намовив татарського ватажка здобувати Новгородок, але в висліді взяв тільки якийсь "окольний город." Князі, вражені тим, що Лев захотів діяти на власну руку, попрікнули його в жадобі наживи, відмовилися вести дальшу спільну акцію проти Тройдена й вернулися додому. Лев скоро одначе помирився з Володимиром,

і вони спільно прогнали пруських колоністів, що — переслідовані німецьким орденом хрестоносців — осіли в околицях Гродна і Слоніма з дозволу Тройдена та ставали на майбутнє небезпечним сусідом для українських земель. Тройден відплатив за прогнаних прусаків набігом на волинські землі. Володимир, не бажаючи остатися його довжником, понищив його землі над Німаном, а остаточно цю пограничну війну закінчено миром (1277 р.) і Тройден віддав Дорогичинщину Львові. Ті пограничні війни, хоч имр з Тройденом виявився тривким, спонукали Володимира Васильковича зайнятися укріпленням тих земель, що найбільш були відслонені на напади литовців і ятвягів. У зв'язку з тим Володимир заснував над правою притокою Буга, Лосьною, город Камінець (1277 р.). До останнього часу, як залишок укріплень Камінця, збереглася кругла башта, висока на 27 м. з грубим на 1½ м. муром із дикого каменя. Таку саму башту Володимир вибудував у Бересті, але вона не збереглася вже до наших часів.

Звертання Льва Даниловича за допомогою до татар проти Тройдена заохотили їх до того, щоб самим виправитися на Литву по здобич. До участі в цьому поході покликали вони в 1277 р. також і галицько-волинських князів. Понищено було Новгород, але після облоги Гродна татарсько-український похід закінчився. Тройден знав, що участь князів у цьому поході була силувана, тому то недавно заключений з ними мир він вважав за ненарушений. Хоч Орда в той час була ослаблена внутрішньою боротьбою та не являла собою великої загрози для волинських і галицьких земель, то літописець таки неприхильно оцінював збройний союз Льва з татарами. Не мав причини бути вдоволеним і Володимир Василькович, коли Лев по смерті Болеслава Сміливого вмішався в боротьбу за краківський престіл, надіючись придбати його собі, і тому знов прикликав на поміч татар (1280 р.). На цю війну пішов Володимир, Мстислав і його син Данило “неволею татарською,” тобто на приказ хана Ногая. Спроба Льва одначе не повелася. Програвши бій під Гозьлицями коло Сандомира, Лев мусів визбутися мрії про Краків.

Війна Льва за Краків з Лешком Чорним знайшла своє продовження в нападах поляків на українські пограничні землі. Лешко Чорний напав на галицький граничний город Переворськ та зруйнував його дощенту. Мазовецький князь Болеслав, син Земовіта, стояв по боці Лешка і на свою руку мабуть нападав на північне пограниччя, хоч його брат Конрад черський був у приязних відносинах з Володимиром Васильковичем. Невеликий польський відділ, що в Берестейщині грабив оселі над р. Кросною, був розбитий берестянами під проводом воєводи Тита. Інший польський відділ знищив Вогинь на польському пограниччі, а населення забрав у полон.

Ще перед війною Льва за краківський престіл Володимир мав непорозуміння з Конрадом Земовітовичем. Весною 1279 р. ятвяги опинилися в скрутному положенні через брак хліба, та звернулися до Володимира з проханням надіслати їм жито на продаж. Володимир, що чимало причинився своїми походами до їх ослаблення, бажане жито вислав їм водним шляхом через Буг і Наров. Транспорт цей був розграблений мазовцями. Це було причиною Володимирового походу на мазовецьку землю Конрада, але дуже скоро обидва князі помирилися, і в 1282 р. Володимир помагав Конрадові у боротьбі з його старшим братом Болеславом плоцьким. Волинське військо з відділом присланих Юрієм Львовичем холмщан під проводом воєводи Тюима дійшло аж до Гостиніна і здобуло його та вернулося з великою здобиччю і невільниками.

Татари за допомогу, дану Львові в 1280 р., зажадали в 1285 р. від нього помочі для наїзду на Угорщину.

Болеслав черський — довідавшись, що крім Льва пішов з холмцями також помагати татарам і Юрій Львович, — щоб відплатитися за участь його воєводи у поході на Гостинін, напав на околиці Щекарева (теперішній Красностав) і понищив десять сіл. Лев вернувся з угорської виправи і прикликав Володимира Васильковича, щоб спільно покарати Болеслава. Володимир ще від себе звернувся за підтримкою до литовців, які відповіли йому: “Володимире, добрий княже правдивий!

можем за тя головы свои сложити...” Війська Льва й Володимира з’єдналися в Бересті, звідки пішли на Вишгород і поруйнували його околиці. Литовців, що спізнилися, Володимир наслав на Люблинщину, щоб таким робом зреванжуватися за знищення Вогині. За похід на Вишгород Болеслав плоцький відплатив нападом на пограниччя Берестейщини, що спонукало Володимира зимою 1285/86 р. спільно з литовцями та з допомогою холмщан Юрія Львовича піти на землю Болеслава. Перейшовши землю Конрада черського, похід затримався під Сохачевом, здобув його та сильно знищив.

Невдалий похід на Угорщину в 1285 р. татари хотіли надолужити новим наїздом на Польщу. Зимою 1287/88 р. рушили двома шляхами татарські війська на захід: через Волинь і Галичину. Північну частину цих військ, що йшла через Волинь, очолював сам хан Золотої Орди, — Телебуга. На вістку про цей похід Мстислав Данилович виїхав зустрічати його з напівками і дарунками на р. Горинь, а на р. Липі під Перемишлем привітав його Володимир Василькович. Лев Данилович наздогнав його під Бужковичами так само з дарунками і напівком. В часі цих зустрічних привітань князі не почували себе дуже безпечними “... надеяхуться избитья себе и городом взятъ.” Під Володимиром хан затримався на відпочинок, а його військо “насилъе велико творяху в городе и пограбиша товари бесчисленное множество и коней.” Звідси Телебуга рушив через Белзчину і південну Холмщину в напрямі до Завихоста, а з ним і волинські князі. Частина татар, що залишилася на прокорм коней коло Володимира “... учиниша пусту землю Володимерскую.” Хворий Володимир дійшовши з Телебугою до Сяну під Завихостом, вернувся на Волинь. Телебуга перейшов Вислу під Сандомиром, і впродовж 10 днів пробував його здобути та нищив його околиці. Ногай, що очолював південну татарську армію, через Галичину на Перемишль подався під Краків, але, не здобувши його, грабував і нищив околиці, запускаючись аж до Карпат. Відступали татари у свої степи через Галичину. Як виявили зроблені з наказу Льва обчислення втрат в Галичині після відходу

татар, то вони замикаються цифрою 12,500 душ вбитими і полоненими, коли не враховувати вже знищення людського дорібку, що був розграблений або спалений.

Хоч Володимир і Лев виступали спільно, коли цього вимагали інтереси Галичини і Волині, але сердечної щирости між обома князями таки не було. В часі перебування Телебуги у Володимирі перед походом на Польщу бездітний Володимир Василькович повідомив хана про свій план передати своє князівство Мстиславові Даниловичеві. Хан погодився на це, і Володимир, щоб виключити можливість спору за спадщину по ньому між Львом і його сином Юрієм з одного боку, а Мстислава Даниловича з другого, передав останньому "... землю свою всю и города и стольный свой город Володимер" на основі писаного тестаменту. Другим тестаментом наділив свою жінку Олену — доньку чернігівського князя Романа городом Кобринем і кількома селами, а одно село записав заснованому ним монастиреві св. Апостолів. Володимир передав Мстиславові також опіку над своєю вихованкою Із'яславою, взявши від нього обітницю, що не силуватиме її виходити замож проти її волі. Свої золоті й срібні предмети Володимир звелів перетопити на монети та роздати їх потерпівшим від останнього переходу через Волинь татар під проводом Телебуги.

Передача Володимиром наслідства на Волині Мстиславові була для Льва несподіванкою. Він думав, що Володимир віддасть йому принаймні частину свого уділу. Не тратячи ще до решти надії на зміну постанови Володимира, Лев намовив свого сина Юрія, щоб він звернувся до волинського князя з проханням віддати йому Берестейщину. Юрій видумав, що нібито Лев відбирає його Белз, Холм і Червен, а лишає для нього тільки Дорогичин і Мельник. Ремствуючи на свого батька, став просити для себе Берестейщини. Володимир відмовив; одночасно наказав Мстиславові довірочно через боярина Ратшу, щоб і він не робив жодних надій Юрієві щодо Берестейщини. Лев пробував ще раз щастя, і вислав перемиського єпископа Мемнона до Любомля, де перебував хворий Володимир. Єпископ став прига-

*Король Юрій (1300 - 1308).
Воював з поляками й уграми.
Зайняв Люблин і частину За-
карпатської України.*

дувати Володимирові, що в Холмі спочивають кості його дядька Данила і двох Даниловичів: Романа і Шварна, та зробив висновок, що випадало б, щоб Володимир поставив свічку над їх гробами, а такою найбільш гідною "свічкою" могла б бути Берестейщина. Володимир у відповідь на це спитав єпископа, скільки свічок поставив Лев на гробі свого дядька Василька у Володимирі, та сказав, що вистачить для галицького князя і тих земель, що їх має в своїх руках.

Володимир не терпів гордості Льва і Юрія. Любив спокій; війна для нього була тільки конечним злом, щоб зберігати цілість земель свого князівства. Свого уділу не старався поширювати походами, але зате дбав про релігійно-культурні справи. Побудував багато церков (Благовіщення в Камінці над Лосьною, в Більську, св. Петра в Бересті, св. Юрія в Любомлі та ін.) і монастирів, що в той час були осередками освіти й культури. Зами-

луваний у мистецтві, дбав про прикраси церков, жертвуючи їм дорогоцінні по-мистецьки різьблені предмети релігійного культу та гарно оправлені книги, що їх сам переписував. Обдаровував цим не тільки волинські церкви, але також і в інших землях як церкву в Перемишлі і Чернігові. На його дворі бували часті диспути на релігійні і філософські теми, в яких він брав живу участь. Літописець каже про нього, що він "... бысть книжник велик и філософ."

Володимир помер 10 грудня 1288 р. в Любомлі і був похоронений у володимирському соборі св. Богородиці. Оплакували його не тільки володимирці, але також і чужинці-купці, як каже літопись — "... Немцы, Сурожцы, Новгородци и Жидове плакахуся аки и во взятіе Иерусалиму."

Мстислав Данилович, унаслідовавши спадщину по Володимирові, зараз на початку свого князювання мав прикру справу з Юрієм Львовичем. Холмський князь — незражений невдалими заходами придбати Берестейщину від Володимира ще за його життя — зв'язався з берестянами, і ті обіцяли йому, що по смерті Володимира визнаватимуть тільки його, Юрія, своїм князем. Довідавшись про смерть Володимира, Юрій обсадив свої військом Берестя, Камінець і Більськ. Володимирські бояри були цим дуже заскочені й обурені. Вони почали намовляти Мстислава до походу на Червен і Белз, але Мстислав хотів справу полагодити мирним шляхом. Міряться своїми силами з Юрієм було б не дуже важко, коли б за своїм сином не станув Лев, а щодо цього Мстислав не мав жодної певности. Воювати проти Юрія і Льва означало для Мстислава те саме, що втратити Берестейщину і без пролиття волинської крові. Тому то Мстислав вибрав інший шлях; він візав Юрія, щоб негайно оступився з Берестейщини, якщо шанує пам'ять і волю Володимира Васильковича; якщо б Юрій не послухав його, тоді буде змушений усунутись із захоплених городів перед татарською силою. Одночасно з послами до Юрія він вислав володимирського єпископа і боярина Павла Денисовича до Юрієвого батька Льва з запитом: чи займання Берестейщини відбулося з його відомом, та

з повідомленням, що про вчинок Юрія незабаром довідається і хан Золотої Орди. Не чекаючи на відповідь свого брата Льва, волинський князь вислав князя Юрія пороського, що перебував на володимирському дворі, до Золотої Орди. Лев, що не забув ще недавнього перемаршу через Галичину армії Телебуги, загрозив своєму синові позбавленням спадку, якщо не забереться з Берестейщини. Мстислав завернув свого посла з дороги до хана, а Юрій Львович залишив берестейську землю, але уступаючись "... пограбив все дома стрья своего и не оставя камень на камени в Берестьи и в Каменци и в Бельски." Разом з Юрієм забралися й берестейські бояри, учасники змови з холмським князем, що боялися помсти Мстислава. Встановляючи свою владу над Берестейщиною, Мстислав покарав берестян за їхню зраду новим податком, зв. "ловчее."

Рішучість Мстислава в обороні цілості спадщини по Володимирові змусила сусідів цінити його як князя, що мав "... землю свою величеством олны по Татары, а семо по Ляхы и по Литву." Конрад Земовітович мазовецький, що був у добрих зносинах з Володимиром Васильковичем, ще за життя того ж подбав про приязнь з Мстиславом. Завдяки помочі Мстислава він придбав собі Сандомирщину. Мирові відносини існували також між Мстиславом і німецьким орденом хрестоносців та Литвою. Не зовсім відомо, в яких обставинах Мстислав отримав від литовських князів Букидида і Будивида частину Чорної Русі з Волковиськом, щоб "с ними мир держал." Пинський князь Юрій зо своїм сином і степанський Іван Глібович та його син Володимир уважали Мстислава за свого протектора і визнавали його зверхність. На дворі його, крім згадуваного Юрія пороського, перебував також і слонімський князь Василько. Все це свідчить, що Мстислав Данилович був нелересічним володарем і що продовжував мирну політику Володимира Васильковича. Як і його попередник, Мстислав дбав також і про укріплення своїх земель. Відомо, що він вибудував оборонну кам'яну вежу в Чарторійську, яка одначе не перетривала до наших часів. Дбав теж і про пам'ять своїх предків, що видно з того,

що на гробі своєї бабусі побудував муровану каплицю в одному з володимирських монастирів.

Галицько-волинський літопис, хоч відноситься до Мстислава з прихильністю, але, на жаль, вона дає скупі інформації про його діяльність, а врешті — вривається взагалі, подавши останні свої відомості під 1292 р. Брак інших джерел прикриває мовчанкою також і дату смерті Мстислава. Невідомо теж, що сталося з його сином Данилом, та — хто по смерті Мстислава перебрав його спадщину. Можливо, що Лев пережив волинського князя і його сина, та перебрав Волинь з Берестейщиною. Одна річ — певна, що по смерті Льва (+ 1301 р.) ті землі належали вже до його сина Юрія, що з початком XIV ст. був єдиним спадкоємцем галицької, белзької і холмської земель з Дорогочинщиною.

Юрій Львович зробив Володимир своєю резиденцією і вживав гербу цього міста на своїй печатці та титулував себе “королем Русі і князем Володимирії.” Володимир остався теж і за наступників Юрія столицею галицько-волинських земель. Дуже мало збереглося вісток, що могли б повніш висвітлити значення Юрія в історії тих земель. Ті вістки лиш загально говорять про повагу, багатство й славу Юрієвої держави.

З деяких інформацій, що вказують на відношення галицько-волинської держави до сусідів за часів Юрія, виходить, що Юрій помагав куявському князеві Володиславові Локеткові в його заходах оволодіти краківським престолом, що опинився в руках чеського короля В'ячеслава II. За цю допомогу Юрій заплатив Люблинщиною, що її в 1292 р. придбав був Лев Данилович. В 1302 р. Вячеслав вислав малопольське військо на Люблинщину, яке перемогло військо Юрія, що було підсилене литовцями і татарами. По довгій облозі поляками Люблина примушена голодом залога Юрія піддалася; цю сильно укріплену Львом Даниловичем твердиню забрали поляки. Спокій на українсько-польській границі настав щойно тоді, коли вмер Вячеслав II. (1305) і краківським князем став таки Володислав Локеток, (1306) сестра якого, Евфемія, була жінкою Юрія. В родинних зв'язках був Юрій і з іншими польськими кня-

зями: добжинський князь Земовіт був одружений з сестрою Юрія Анастасією, а донька галицько-волинського князя Марія була заміжжям за сохачівсько-черським князем Тройденом. Юрій був ще й в союзі з німецьким орденом хрестоносців, а це забезпечувало торговельні взаємини з надбалтійськими містами. Приязні відносини були в Юрія і з Литвою, що помагала боронити йому Люблин; можливо також, що тільки з огляду на союз галицько-волинського князя з німецьким орденом Литва пострімувалася від нападів на волинські землі.

За Юрія Львовича була заснована галицька митрополія (1303 р.), до якої належали такі єпархії: володимирська, перемиська, луцька, холмська і турівська. Першим митрополитом став Ніфонт, а по його смерті — Петро, ігумен монастиря св. Спаса над р. Ратою.

Немає певности щодо дати смерті Юрія Львовича. Польський історик Длугош свідчить, що він умер у день св. Юрія 1308 р., та каже про нього так: “Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його влади тішилася руська земля миром і славилася багатством.”

Спадкоємцями галицько-волинських земель після Юрія Львовича стали його сини Андрій і Лев. До 1316 р. обидва брати виступали спільно і вживали титулу “з божої ласки князі всієї руської землі, Галичини і Володимирії.” В зовнішній політиці вони придержувалися лінії, започаткованої Юрієм Львовичем. Як союзники Володислава Локетка, приступили вони з ним до союзу скандинавських і поморських князів, що вели боротьбу з бранденбурзькими марграфами (1315 р.). Відновляючи союз з орденом німецьких хрестоносців, Юрієвичі зобов’язувалися боронити його від татар і “інших ворогів,” під якими треба розуміти мабуть литовців. Згодом Юрієвичі поділилися землями і Андрій затримав собі Волинь з Берестейщиною.

В 1320 р. Андрій дбаючи про розвиток торгівлі, виставляє грамоти для торунських і краківських купців, якими потверджує права, що ті купці мали за Юрія Львовича. Відносини з Володиславом Локетком не змі-

нювалися і весь час Юрієвичі були вірними його союзниками. В 1321 р. вони помагали йому в війні з глоговськими князями і їх військо пустошило Шлеськ. В травні 1323 р. Локеток скаржився у листі до папи Івана ХХІІ., що “два останні руські князі схизматики, що були йому за непоборний щит проти татар, зійшли зі світа. З цього листа виходить, що обидва Юрієвичі вели боротьбу з татарами, але невідомо: закінчили вони життя природною смертю чи може погинули в цій боротьбі.

По смерті Юрієвичів галицько-волинські бояри два роки пробували самі правити державою, але серед них таки переважала думка, щоб не відриватись від княжих традицій. Вони запросили на володимирський престіл Болеслава, сина мазовцького князя Тройдена; матір'ю Болеслава була донька Марії Юрієвни. Новий князь прийняв православну віру та ім'я Юрія (1324 р.).

Болеслав - Юрій Тройденович, шляхом своїх попередників, пильнував бути в союзі з німецьким орденом хрестоносців; зайняв одначе нейтральне становище супроти Володислава Локетка, що від 1326 р. воював з тим же орденом. Союзником Локетка в цій війні був литовський князь Гедимин, з яким в 1331 р. Болеслав-Юрій заключив тісний близький союз, одружившись з його донькою Офкою (Евфемією). Відносини з Польщею попсувалися по смерті Володислава Локетка і за його наступника Казимира. В 1337 р. Болеслав-Юрій, з татарами напав на Люблинщину й 12 день облягав Люблин. Смерть татарського ватажка припинила війну, і Тройденович так і не здобув втраченої дідом землі.

Бояри, запрошуючи молодого Болеслава - Юрія Тройденовича на володимирський престіл, думали, що будуть ним і державними справами керувати по своїй впадоби. Тройденович не відкидав їхніх порад, але вважав себе за князя не з ласки бояр, а, вживаючи титулу “з ласки божої уроджений князь,” виявив себе доволі енергійною і самостійною людиною. Бувши прихильним до розвитку міст, надавав їм привілеї за західньо-європейським зразком. Так отримав т. зв. магдебурзьке право Сянік (20 січня 1339 р.), що мав важне значення в торгівлі з Угорщиною. Піддержуючи купців і реміс-

Соборна Успенська Церква у Володимирі, ліворуч замок.

ників — чужинців, Болеслав-Юрій хотів піднести торгівлю й ремесло у своєму князівстві. Робив він також заходи, щоб відновити галицьку метрополію, що недовго проіснувала після її заснування Юрієм Львовичем, але до релігійних потреб чужинецького католицького елемента, що оселявся по містах, ставився прихильно. Це озлоблювало бояр, що мабуть не без впливу польського короля Казимира почали ворожу агітацію проти свого князя. Внаслідок цього гурт змовників отруїв Болеслава-Юрія Тройденовича (7 квітня 1340 р.) у Володимирі.

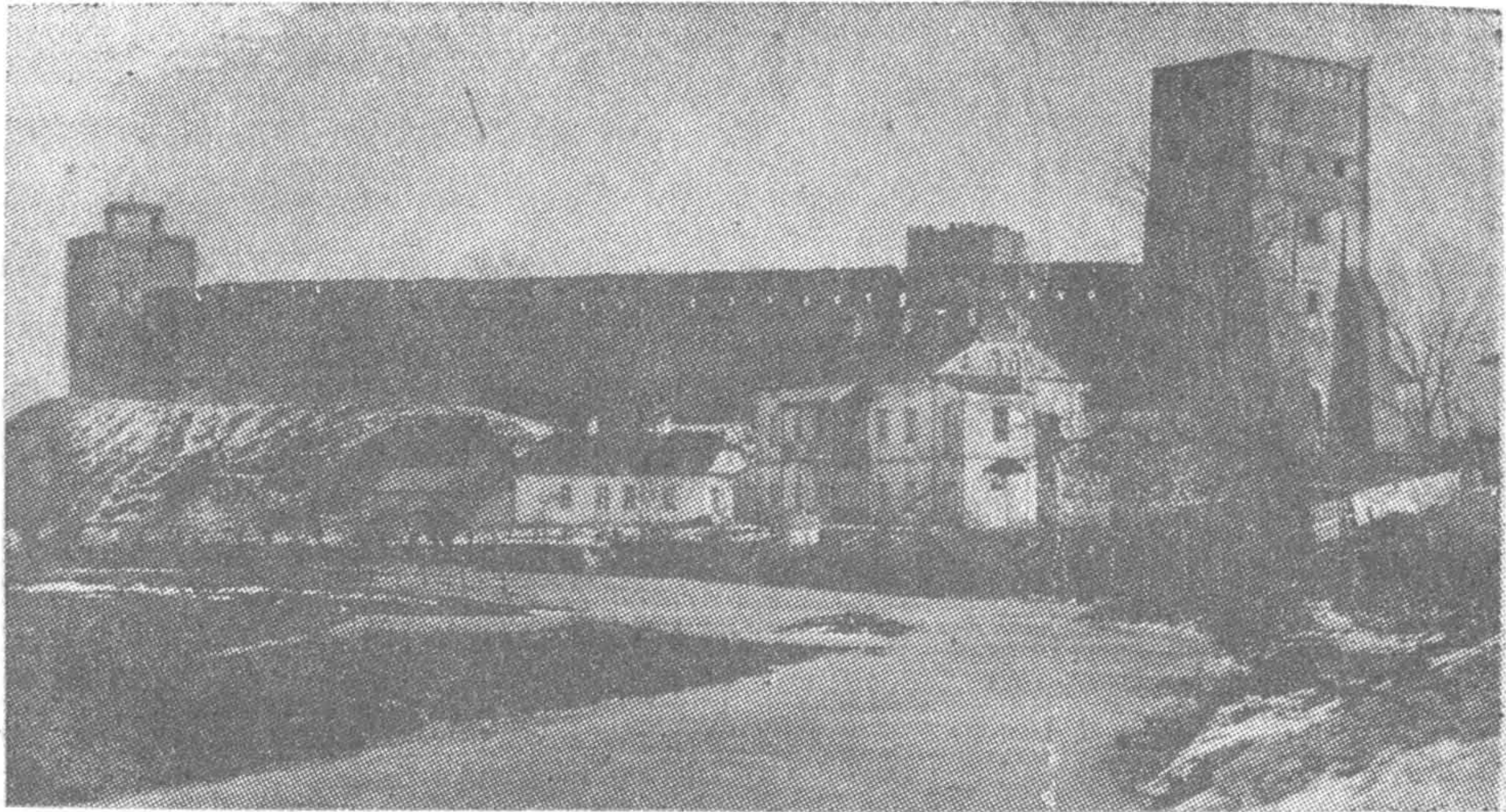
По смерті Тройденовича волинським князем став одружений з донькою Андрія Юрієвича та культурно зукраїнщений син Литовського князя Гедиміна, — Любару-Дмитро. Галичиною, Белзчиною і Холмщиною стали правити бояри під проводом колишнього дорадника Тройденовича, Дмитра Детька, що незабаром піддався під протекторат Угорщини. Дорогичинщина дісталася в руки мазовецького князя Тройдена, батька Болеслава Юрія.

ВОЛИНЬ — ЛИТОВСЬКОЮ ПРОВІНЦІЄЮ.

Смерть Болеслава-Юрія Тройденовича започаткувала довголітню боротьбу за галицько-волинські землі. З одного боку виступила Польща й Угорщина, а з другого — литовський династ Любарт Гедиминович, спомоганий іншими литовськими князями, збирачами руських земель; вони об'єднували їх у нову державну організацію — Литовсько-Руську державу, що стала новим політичним чинником у східній Європі. Польсько-угорський наступ на галицько-волинські землі був зв'язаний зо справою Казимирового спадку в Польщі. Згідно з умовою між Казимиром та угорським королем Карлом Робертом, що її заключено 1339 р. у Вишеграді, Казимирову спадщину, якщо б він дочекався мужеського потомства, мав отримати Людовик, син угорського короля. За цю обіцянку Карло Роберт згодився на майбутнє помагати Казимирові добути спадщину Болеслава Юрія Тройденовича, що також не мав мужеських нащадків. Смерть володимирського князя була гаслом для польського й угорського походів на Галичину. Казимир задоволився грабунком княжої скарбниці у Львові, а угорський воєвода Вілерм також без жодного успіху вернувся в Угорщину. В грудні 1340 р. у відплату за ці напади українці спільно з татарами понищили польські й угорські окраїнні землі. Казимир почав мирні переговори з Детьком та присягнув за згоду, але незабаром почав просити папу, щоб його звільнив від цієї присяги й постарався виєднати для нього від європейських володарів військову поміч проти татар. Не діждавшись помочі, став натискати на Галичину, і в 1344-5 р. р. здобув Сянік з територією, приблизним розміром сучасної Лемківщини. В 1345 р. польський король заключив договір з Любартом, що в тому таки році поширив свою владу й на Галичину. Ця угода мала для Казимира тільки тимчасове значення. Обезпечившись нейтральністю татар у галицько-волинських справах, Казимир став вичікувати пригожого менту для боротьби з Любартом.

Після розгрому литовського війська в бою над р. Стравою (2 лютого 1348 р.) німецьким орденом хрестоносців, Казимир у вересні 1349 р. з чималими силами рушив на галицько-волинські землі. Заскочений цим Любарт, не маючи допомоги від своїх братів, втратив Белз, Львів, Володимир і Берестя, — одначе Казимирові не вдалося здобути Луцька, і луцька волость осталася Любартовою. Великий успіх польського короля був одначе не дуже тривкий. В 1350 р. Любарт з братами нападає кілька разів на Казимирову займанщину й відбирає від нього Володимир, Белз, Берестя та ін. городи. Волинь, Белзчина і Холмщина (без Дорогичинщини) осталися при Любартові, а Берестейщина відійшла до Кейстута. В тій новій ситуації Казимир робить дальшу підготову до боротьби з Любартом; він звертається до угорського короля Людовика, потверджує вишеградський договір та намовляє його до спільного походу проти Любарта й литовських князів. Обидва королі домовилися також і в справі Галичини, що по Казимировій смерті разом з польськими землями мала б належати до Людовика, а коли б Казимир дочекався мужеського потомка, Угорщина застерегла собі право придбати її від Польщі за 100 тисяч флоренів. Хоч Казимир і користувався нейтральністю татар у галицько-волинських справах, проте став лякати папу їхньою загрозою для Європи; папа дав йому матеріальну підмогу в формі чотирьохлітньої десятини з польських епархій. Ця допомога була вжита на воєнні потреби проти Любарта і литовських князів.

В 1351 р. Казимир і Людовик спільно рушили на Берестейщину, що належала до Любартового брата Кейстута; одначе Казимир захворів і лишився в Любліні. Людовик, що очолював польсько-угорський похід, дійшов до границі Берестейщини і почав переговори з Кейстутом. У висліді цього звільнено з полону Любарта, що був захоплений Казимиром за попередніх сутичок у якомусь замку. Рішено також, що Волинь і дальше належатиме до Любарта, а Берестейщина — до Кейстута, зате обидва князі мали стати союзниками Польщі та Угорщини. Людовик зобов'язався помагати

*Замок Любарта в Луцьку,
побудований в XVI - XVII ст.*

обом князям на випадок загрози з боку німецького ордену хрестоносців чи й татар. Кейстут обіцяв перейти на католицтво та й остався в Людовика заложником як гарант постанов мирного договору. Коли звільнено Любарта, Кейстут по трьох днях "заложництва" втік від Людовика. Обидва королі рішили влаштувати другий похід проти Гедиминовичів. Але цим разом польсько-мадярський похід закінчився невдалою облогою Белза (1352 р.), де у завзятій боротьбі полягло дуже багато поляків і мадяр, а між ними і якийсь свояк Людовика; та й сам Людовик мало не згинув. Ті польсько-мадярські напади сильно дошкулили й сільському населенню, тож і стало воно переслідувати уступаючих мадяр. Під час відвороту з-під Белза, Людвик, що затримався на ніч у селянина, ледве встиг утікти з хати, що загоріла з підпалу партизан.

Казимир ще того самого року пішов знов проти Гедиминовичів. Похід скінчився таким перемир'ям: Володимир і Луцьк осталися за Любартом; берестейсько-дорогичинську волость затримав Кейстут; белзьку волость зайняв Юрій Неримунтович, якому надано теж і Крем'янець "от князей литовских и от короля"; Холмщина ж лишилася за Юрієм Даниловичем. Невелика кобринська волость була в руках Ольгерда, великого литовського князя від 1344 р. Ця умова, що була завер-

шенням боротьби Казимира з Гедиминовичами в 1350-52 р. р., стала початком тривкішого пов'язання Галичини з Польщею, хоч миру між литовськими князями та польським королем вона таки не забезпечила. В 1353 р. Любарт двічі нападав на Львів; здобувши Галич, захопив багато людей в неволю і здобич. В серпні 1353 р. він напав ще на околиці Завихвоста, а інші литовські князі — на околиці Плоцька. Казимир пробує відомститись невдалим походом під Белз. Татари, що до 1352 р. були нейтральні щодо галицько-волинських справ, враз станули на сторону Любарта і його братів, що мали ще й воєнну підмогу від німецьких хрестоносців. Аж 1356 р. Казимир перетягнув на свій бік татар; згодом папа поміг йому помиритися з хрестоносцями. Так Казимир готовився завдати рішучий удар литовським династам.

Любарт посів волинську і — на короткий час — галицьку спадщину, бо був свояком Романовичів та виборним бояр; він хотів усе таки зберегти свою самостійність волинського удільного князя. І задумав також поширити свою владу ще й на захоплену від нього Казимиром Галичину. Правда, підбоі його брата Ольгерда (Київщина 1362 р., Поділля 1363 р.) призвели до неприхильних взаємовідносин між ним і великим литовським князем; це мабуть і було причиною Любартової відмови брати участь у поході Ольгерда проти татар та в бою на Синіх Водах (1363 р.); все ж таки перед спільною загрозою від Польщі всякі родинні непорозуміння між обома князями зникали. Літом 1366 р. литовські князі, а між ними й Любарт, стали до війни з Казимиром, що з великим військом вдарив на руські землі, а водночас німецькі хрестоносці напали на Литву. Цю війну закінчено було т. зв. "вічним миром", що його договір знов обкріїв волинське князівство Любарта. Кейстутовою залишилася Берестейщина і Дорогичинщина; Ольгердовим — Кобринь; Казимирові ж запевнено верховну владу над Белзчиною Юрія Наримунтовича і над Холмщиною Юрія Даниловича. Колишню володимирську волость Мстислава Із'яславича, залишену великому Романові, було поділено; вся її частина

на захід від р. Турії дісталася Олександрові Коріятовичеві, що з ласки Казимира осів у Володимирі скоріш як намісник польського короля, аніж як володимирський князь. У Володимирі залишилася також польська залога. З колишнього луцького князівства Ярослава Із'яслава та його нащадків відірвано та прилучено до Галичини південну частину з Крем'янцем, Олеськом, Перемилем і ін. меншими городами. Решта Володимирщини з Ветлами, Люб'язем, Чорним Городком, Каменем і Мельницею оставалася при обкросній луцькій волості Любарта, що заключив з Казимиром зачіпно-оборонний союз. Любарт і Казимир взаємно зобов'язалися "Коли королеви надобе на свое неприятеле, Любартови помагати своими людми, а коли надобе будет Любартови на свое неприятеле, королеви ему помагати." Любарт міг відмовитись помагати Казимирові проти литовських князів. "Вічний мир" протривав тільки до смерті Казимира (1370 р.), хоч вже за останніх двох літ його життя литовські князі стали турбувати польські землі своїми дрібними нападами. Князі, що володіли волинськими землями, зуміли використати Казимирову смерть. Белзький і холмський князі позбулися непростеної зверхности; а Любарт, користавши виїзд Олександра Коріятовича на Казимирів похорон, напав на Володимир. Начальник польської залози Петро Турський піддався Любартові, застерігши для свого війська свободний перехід до Польщі. Щоб затерти навіть сліди польського панування у Володимирі, Любарт звелів знищити побудований Казимиром замок та відновити старий. Цю помилку стратегічного характеру можна виправдувати тільки його пристрасним гнівом на поляків; його зненависть зростала роками, в міру того як Казимир обмежував землю і права цього свободного спадкоємця держави славних Романовичів. Незабаром Любарт з допомогою Кейстута пробував відвоювати Галичину, але йому не поталанило. Зате невпинними нападами князі непокоїли польські землі. В 1376 р. Любарт, Кейстут і Юрій Наримунтович перейшли навіть Сян під Завихостом, спустошили Сандомирщину і пробивалися аж під Тарнів та в околиці Кракова. З цього походу

вони вернулися з великим числом полонених (коло 23 тисяч!), не натрапляючи на жодні перешкоди з боку польського війська. Мабуть саме ця виправа заставила спадкоємця Казимирової корони Людовика Угорського звернути увагу на волинські землі.

В 1377 р. польське й угорське військо зібралось в Сандомирі і звідтіля двома шляхами рушило на схід: мадяри під проводом Людовика на Белз, а поляки (краков'яни, сандомир'яни і сєрадзани) під проводом Судивоя із Шубина — на Холм. Поляки взяли Холм, Грабовець, Городно і Всеволож та злучилися з мадярами під Белзом. По 7-тижневій облозі хоробрий Юрій Наримунтович, не мавши допомоги від литовських князів, піддався Людовику, що негайно посадив у Белзі свою залогу. До успіху польсько-угорської виправи мабуть причинилися хрестоносці, що одночасно напали на Жмудь, а також — ворохобня на Литві, що почалася по смерті Ольгерда (весна 1377 р.). Новий мир, що його було заключено завдяки посередництву Кейстута, віддавав Людовику Белзчину й Холмщину, які він прилучив до Галичини, що нею як т. зв. "Руським Королівством" управляв у 1372 - 1378 р. ставленик угорського короля Людовика, — Володислав Опольський, з роду П'ястів. Це королівство згодом стало звичайною провінцією під управою старостів. До Галичини знов прилучено південне пограниччя з Крем'янцем, Олеськом, Перемилем, Городлом і Лопатином, а Любарт присягнув за "згоду і послух" польсько-угорському королеві. Юрій Наримунтович дістав на досмерття тільки Любачів; Людовик призначив йому ще 100 гривен щорічної пенсії з доходів копальні солі в Божні. Наримунтович цим не задоволився, тож 1379 р. перебрався до Новгороду. У Белзі Володислав Опольський зорганізував склад солі та ін. товарів, що в них могли забезпечуватися волинські купці, яких чомусь не хотів допускати до торговельних відвідин Галичини.

Смерть угорсько - польського короля Людовика (1382 р.) дала Любартові нагоду відібрати пограничні волинські землі з Крем'янцем, Олеськом, Перемилем та ін. городами. Угорські начальники цих городів, дові-

давшись про смерть свого короля, оступилися з південного волинського пограниччя без бою, діставши від Любарта якусь суму грошей. Одначе міжусобиця, що виникла на Литві між Ягайлом і Кейстутом за великокняжий престіл та врешті смерть самого Кейстута, що був увесь час вірним союзником Любарта, — все це не сприяло заходам волинського князя для відзискання коли не Галичини, то хоч белзько-холмської волости, Сороклітня війна Любарта з польським та угорським напасниками за галицько - волинські землі, ведена з мінливим успіхом, спільно з іншими литовськими династами, була закінчена, дарма що по смерті Кейстута Любарт був серед них найсильнішим князем, щодо могутності — другим по Ягайлові Ольгердовичеві.

Про останні роки життя Любарта немає вісток; нічого не відомо і про його внутрішню діяльність на Волині, що — як каже Грушевський — “була зовсім осібним світом”, несхожим на В. Кн. Литовське. Любарт дбав про торгівлю і був основником оборонного, мурованого замку в Луцьку; будував церкви, а між ними також в Луцьку церкву св. Івана Євангелиста, та побудував місто Любар. Але, безперечно, діяльність цього князя за довгі роки залишила по собі більш різноманітну спадщину. Через брак джерел історики тільки наздогад визначають дату смерті Любарта, вважаючи, що він помер к. 1385 р., а волинським князем став його син Федір.

Великий князь литовський Ягайло, що за ціну польської корони та шлюбу з Ядвігою, донькою Людовика, зобов'язався перед поляками в Крєві (1385 р.), що не тільки себе і своїх братів та бояр і народ, що перебували в поганстві, охрестить в католицькому обряді, але також обіцяв всі литовські та білоруські й українські землі зв'язати унією з Польщею. Початково він не робив жодних перешкод, коли Федір перебирав владу на Волині по смерті свого батька. Незабаром однак він зайняв інше становище; став устрявати у волинські справи. В 1386 р. він самовільно звільнив від Федорової залежності князя Федора Даниловича Острожського, потверджуючи наданий йому Любартом привілей на посідання Острога — з приналежним до нього Корцем, Заславом,

Хлапотиним, Івачиним, Хрестовичем, Красним і Крупою, та зробив Федора Острожського своїм і польської корони васалем. За цим першим порушенням прав самостійного, удільного волинського князя незабаром прийшов далеко важчий удар. Ягайло — проти якого виступив Витовт Кейстутович, щоб його приборкати — знов таки Федора Любартовича зробив собі жертвенним козлом. Він відібрав від Федора луцьку волость та віддав її Витовтові (1387 р.), а Любартовичеві залишилася тільки Володимирщина. Витовт, що змусив Ягайла передати йому в управу Велике Князівство Литовське (1392 р.), в 1393 р. усунув Федора з Володимира. Як рекомпенсату за Волинь йому надано Сіверщину, за яку він склав присягу на вірність Ягайлові. Любартович мабуть не хотів довго перебувати в новому наділі, бо скоро подався на Угорщину.

Угода Ягайла з Витовтом в 1392 р. запевнила енергійному Кейстутовичеві його спадщину по батькові (Берестя, Городно, Троки) та намісництво у Вел. Кн. Литовському. Крім того, він володів також недавно придбаною луцькою волостью, з якої погодився віддати Крем'янець і Стожок Скиргайлові, що досі володів землями Кейстута та був намісником Ягайла на Литві. Скиргайлові приобіцяно теж Київщину, яка покищо оставалася в руках Володимира Ольгердовича, якого Витовт прогнав щойно 1394 р. і Київ віддав Скиргайлові. Разом з усуненням Федора Любартовича з Володимира пішов теж Дмитро Корибут з Сіверщини. Така сама доля була й Федора Коріатовича, якому відібрано Поділля. Таким робом система удільних князівств в руках литовських династій на Україні була зліквідована. Залишилися спокійно тільки ті князі, що займали дрібненькі волості та не являли собою жодної політичної сили. Місця удільних князів позаймали намісники.

На Волині за Витовтових часів крім згаданої волости Федора Острожського існувала також дрібна ратненська волость Федора Ольгердовича, а син Константина Ольгердовича Василь лишився в своїй Чорторійщині. Федір Острожський хоч і мав затвердежні свої землі Ягайлом та пізніше — Ядвігою (4 листопада 1393 р.), то

все таки в 1396 р. мусів визнати зверхність Витовта, що поширив привілеї Ягайла та Ядвиги також і на інші, раніш набуті Федьком посілості з селами: Бродів, Радосілки, Радогоща, Межиріч, Дяків, Свищів та з присілками — Озерами, Городниця і двома Ставками. По смерті Скиргайла (1397 р.) Витовт знов прилучив Крем'яничину до Волині, що стала частиною його особистого наділу.

Зріст значення Витовта у Вел. Кн. Литовському був причиною тривоги поляків за долю постанов акту креської унії. Збиралося на неunikнимий польсько-литовський конфлікт. Коли Ядвиги зажадала, щоб Витовт склав їй данину з Вел. Князівства Литовського, принесеного їй Ягайлом як "віно", Витовт це жадання пред'явив на розгляд литовським панам, які відкинули його з обуренням. Витовт наблизився до німецького ордену хрестоносців, а литовські пани проголосили його литовсько-руським королем (1398 р.). Цей конфлікт, що постав на ґрунті державно-правного відношення Вел. Князівства Литовського до Польщі, поляки скоро поспішили полагодити компромісово. Витовтові признано титул великого князя, зате ж Витовт оставався й дальше залежним від Польщі. Бувши розгромленим над Ворсклою, він відсунув свої мрії про корону на дальший план, але відносини між Литвою і Польщею на користь останньої зовсім не змінилися. Наслідком бою над Ворсклею було татарське спустошення Київщини і східної Волині, але смерть великої кількості князів у тому бою створила для Витовта нагоду для зміцнення його становища в нутрі великого князівства. Він включив під свою безпосередню владу деякі землі убитих князів, як напр. Брянськ по Дмитрі Ольгердовичеві. Новою умовою з Польщею, що була заключена у Вильні в 1401 р., Витовт забезпечив Вел. Кн. Литовському автономію, а сам до кінця свого життя став "господарем" литовсько-руських земель. Ягайлові залишилася над ним тільки моральна зверхність без права вмішування у внутрішні справи литовсько-руських земель.

За Витовтових часів Луцьк стає другою його столицею побіч Вильна. Витовт дбає про нього та хоче зро-

бити його центром українських земель; піклується розвитком торгівлі, розбудовує поставлений Любартом оборонний замок; тут оселяються жиди, караїми, навіть татари. Караїми дістають привілей (1408 р.), що забезпечив їм права в міському житті. Толеранцією та привілеями вел. князя користуються також інші народності. За Витовта була перенесана також з Володимира до Луцька катедра римо-католицького єпископа, а орден домініканів отримав тут значні надання. В Луцьку відбувся в 1429 р. з'їзд володарів Європи, на якому німецький цісар Жигмонт Люксембурчик між іншим порушив також і справу коронації Витовта. Та відомо, що вислану для вел. князя корону поляки перехопили і тому коронація не відбулася. Витовт мав пошану в чужих володарів, його значення виросло на землях та на культурі старої Русі; це значення його було основане переважно на військовій силі, що рекрутувалася найбільш з українських і білоруських земель. Але всім цим він не вдовольняв волинських дрібних князів і боярства. Причин бо для цього було чимало.

В угоду духові крєвської унії Ягайло почав ломити стару литовську напрямну: “Старини не рухаємо, новини не вводимо.” Витовтове протегування латинства та литовського елемента також не давало причини для вдоволення серед православних князів і бояр, дармащо це протегування забезпечило собі вже правну основу і в унійних актах. Волинь, що ще за Любарта дихала державними традиціями, не могла помиритися з підрядною ролею одної з багатьох руських провінцій; байдуже, що була вона безпесередньо залежна від самого Витовта як його наділ. З цієї бо залежності виникали тільки більші обов'язки, а передусім — обов'язки військового характеру. Адже ж із земель, що творили наділ Витовта (Берестейщина, Дорогичинщина, Городненщина, Трочина й Волинь), поповнювалися його особисті полки, що були чисельно сильніші та мабуть і боєдатніші за полки з інших земель, залежних від Витовтових намісників. Такі обов'язки, а водночас менші права чи пак — тримання “русинів-схизматиків” у своїх “залізних оковах” прихильності до Витовта не

могли створити. Свитригайло, що боровся з Витовтом за великокняжий престіл, ув'язнений ним у крем'янецькій кріпості (1409 р.), мав багато прихильників на Волині, бо був противником унії литовсько-руських земель з Польщею. Його однодумці — князь Дашко Острожський і Олександр Нос (із пинських князів), що мабуть очолювали опозицію проти Витовта на Волині, звільнили Свитригайла з крем'янецької тюрми (1418 р.). В 1419 р. повсталала проти Витовта Жмудь. Та й на інших корінних землях Литви було невдоволене Витовтом навіть простолюддя, що мусіло двигати великі державні та інші тягарі. Від цих тягарів, розуміється, не були вільні також і українські землі. Тому то — природна річ, що симпатії волинян прямували не до Витовта, а до його політичного противника — Свитригайла Ольгердовича.

По смерті Витовта (1430 р.) Свитригайло посів великокняжий престіл, як кандидат Русі й Литви, на що Ягайло мусів погодитися, щоб не допустити до явного конфлікту й розриву Вел. Кн. Литовського з Польщею. Тим часом, використавши смерть Витовта, подільські пани передали свої замки полякам. Ягайло, що прибув на Витовтів похорон і затвердив Свитригайла великим князем, обіцяв відкликати польські залоги, як тільки вернеться до Кракова. Все таки Поділля — може навіть всупереч Ягайлової волі — залишилося в руках поляків. Військо Свитригайла почало облягати Смотрич, а волинські залоги з Олеська, Крем'янця й Збаража стали турбувати львівську і теребовельську землі. Польські пани, докоряючи Ягайлові за затвердження Свитригайла великим князем литовським, зібралися на з'їзді в Сандомирі, де вирішили вислати двох єпископів і двох воєвод до Вильна. Посли, виконуючи доручення з'їзду, зажадали від Свитригайла, щоб він визнав досьогочасний правний обсяг своєї влади за недостатній та щоб просив про нові управнення, які, згідно з постановами городельської унії (1413 р.), він повинен отримати "від короля, Королівства і Вел. Князівства." Крім цього, Свитригайло мав відступити Польщі Волинь з Луцьком та Поділля. Свитригайло відкинув ці тверді умови, за

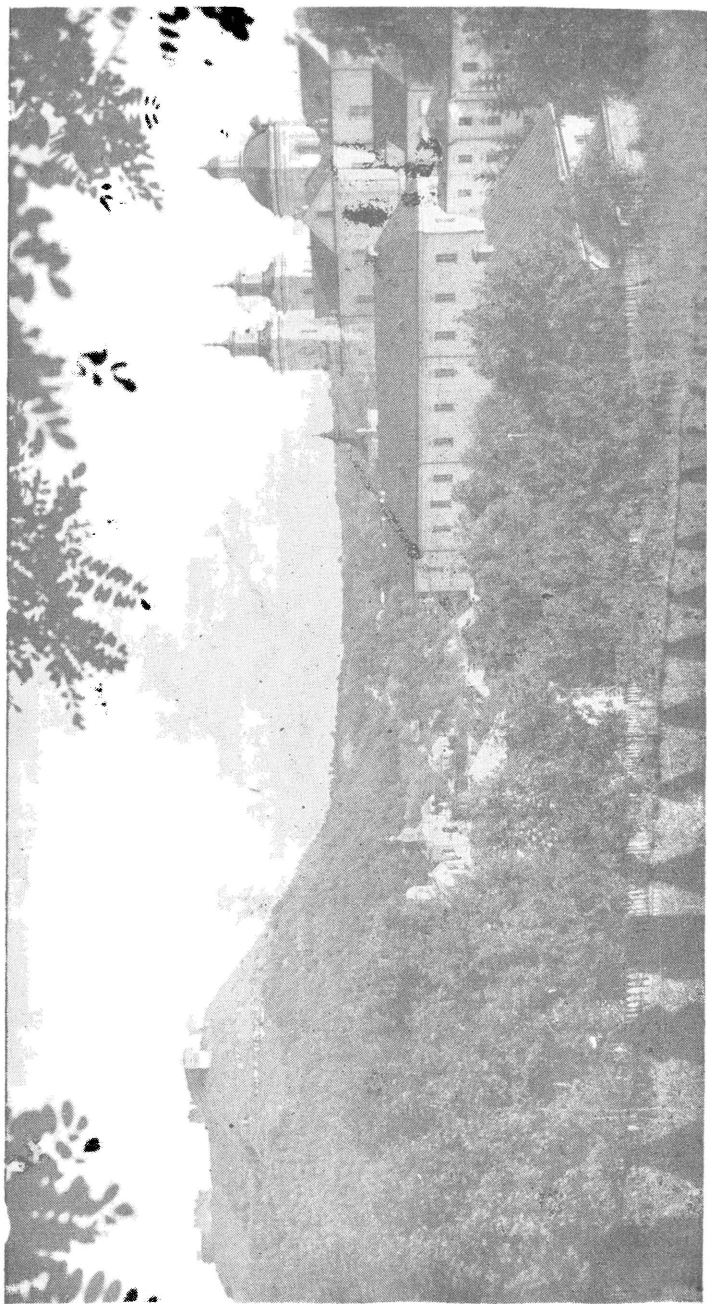
ціну яких польські пани були готові признати його великим князем, та став готуватися до війни.

З кінцем червня 1431 р. польські війська станули на лінії р. Буга, а вже в перших днях липня в руках поляків опинилося Городло, Володимир і Збараж; аж тоді послано Свитригайлові формальне wypowiedження війни. Поляки від заходу йшли на Луцьк, а на півдні Крем'янець та Олесько вже боронилися. Свитригайло мав своїх прихильників і на українських землях, що були під Польщею. На Белзчині приборкував диверсію політичних однодумців Свитригайла староста Ян Менжик з Домброви. Свитригайло, спиняючи наближення поляків до Луцька, був переможений під Кобілками над Стиром; однак облога Луцька затягнулася завдяки мужній обороні воєводи Юрши. Зайняту Володимирщину Ягайло віддав кн. Федорові Любартовичеві, але цей незабаром умер. Безнадійна облога Луцька навкучилась полякам. Об мури Луцька розбилися намагання польських панів рішати справу литовської великокняжої митри; разом з тим розбилася надія включити Волинь до Польщі. Дня 26 серпня Ягайло підписав перемир'я, а Свитригайло, що перебував у Чорторійську, 1 вересня прийняв його умови. Впродовж двох літ землі Вел. Князівства по-старому залишалися під Свитригайлом, зате поляки поширили свої впливи на частину Поділля з Кам'янцем, Скалою, Смотричем та Червеногородом. При Вел. Князівстві осталася частина Поділля з Браславом, Сокольцем, Звенигородом і Лятичевом. Хоч постанови перемир'я означали явну капітуляцію Польщі та виграну Свитригайла, то все таки цей останній виявився короткозорим політиком, підписуючи ці постанови якраз тоді, коли його союзники — німецький орден і молдавський воєвода Олександр — йшли походом на Польщу.

Польські пани незабаром стали сприяти Жигмонтові Кейстутувичеві та перемовили на свій бік литовців. Замах на життя Свитригайла, планований гуртком змовників, не вдався. Свитригайло рятувався втечею до Полоцька. Польські делегати іменем Ягайла віддали великокняжий престіл Жигмонтові (15 жовтня 1432 р.), що

зобов'язався додержувати всіх постанов унії з Польщею. Владу великого князя Жигмонт посів тільки на досмерття, без прав наслідства для його нащадків. Одночасно він потвердив іменем власним та своїх наступників, що Поділля й пограничні землі Волині з Олеськом, Лопатином, Ветлами й Ратном по "вічні" часи належатимуть до Польщі. Щоб приєднати литовських панів і шляхту, та зв'язати їх згодом з особою нового князя, королівська делегація потвердила їм попередні вольності (напр. привілей розпоряджатися маєтками), що їх поширено також на православних князів і бояр. З того часу литовські роди мали право приймати русинів до своїх гербів, але могли це робити тільки в згоді з своїми одногербцями — поляками. Одначе цей городенський привілей не скасував виключности права католиків займати високі державні уряди у Великому Князівстві, а тим самим він приносив небагато користи для волинських княжих родів і боярської знаті. Так само було й на інших українських та білоруських землях, що не переставали надаліше підтримувати Свитригайла.

Волиняни були заскочені вивищенням Жигмонта на великого князя. Адже ж Жигмонт склав був свій підпис на акті чорторийського перемир'я першим по Свитригайлі. Тому то на Волині виникла дезорієнтація. Луччани, знаючи, що Польща не вдоволить свого апетиту обкросненням волинських пограничних земель, рішили вислати делегацію до Ягайла з заявою, що Луцьк піддається Польщі. Це рішення було суперечне з постановами королівської делегації, що запевнила Жигмонта про приналежність Волині до великого князівства. Проте король, прийнявши Луцьку делегацію в жовтні 1432 р., погодився на бажання луччан і видав грамоту, якою признав князям, боярам, шлхті, духовенству, — як католицького, так і православного обряду, а також жидам, німцям і вірменам, — ті самі права, що мали подібні суспільні стани й національності на змлях Польської Корони. Цей даний Ягайлом привілей одначе не мав реального значення. Коли виявилось, що Свитригайлові вигляди у Вел. Кн. Литовському не зовсім безнадійні,

Крем'янець — вид на замок, праворуг Волинська Духовна Семінарія XIX ст.

луцький намісник Олександр Нос у квітні 1433 р. перейшов на сторону Свитригайла. Почалася боротьба із Жигмонтом, що його спомагали поляки. У цій боротьбі Волинь відігравала також чималу роллю.

Під проводом Носа волиняни робили походи на Холмщину проти поляків та з метою підняти холмщан до повстання. Ці походи закінчилися невдачею. Зате більш успішні були осяги на північ від Волині. Частиково спустошені, а частково зайняті були українськими й білоруськими повстанцями Берестейщина, Чорна Русь, Случчина та околиці Клецька; але польське військо таки заволоділо Берестям. Війна затягалася. Тоді поляки стали агітувати проти Свитригайла. Жигмонт, щоб зwerbувати собі прихильників, 6 травня 1434 р. потвердив всі попередні привілеї та обіцяв не карати жодного шляхтича без прилюдного суду над оскарженим. Крім того, шляхетських, княжих та боярських підданих він звільнив від данини (т. зв. "дякло"), що її досі збирали для вел. князя. Нові привілеї Жигмонт поширив також і на православних князів та бояр. Це подекуди мало свої наслідки у дальшій війні Свитригайла з Жигмонтом. Знуджені війною Свитригайлові прихильники почали вагатися, а вкінці кн. Ніс передав Луцьк Жигмонтові (1434 р.). Озлоблений на Свитригайла крем'янецький і brasлавський староста кн. Федько Несвіцький піддав Крем'яничину і східне Поділля Польщі, застерігши собі право ненарушності його дідичних земель зо Збаражем, Винницею і Хмельником.

Тим часом Свитригайло, забезпечившись допомогою інфлянтського ордену хрестоносців і татар, продовжував боротьбу. Не впавши духом після нещасливого бою під Вилькомиром над р. Святою (1 вересня 1435 р.), кинувся з татарим Сід Ахмата здобувати українські землі; і вже весною 1436 р. Волинь та майже все Поділля було в його руках. Незабаром Свитригайло порозумівся з галицькими панами, обіцявши їм передати Волинь Польщі, якщо новий король Володислав Ягайлович (Ягайло помер 1434 р.) винагородить його іншими землями (Київщина, Brasлавщина, Сіверщина). Галицьке військо при-

лучилося до Свитригайлового і наступило на Волинь. Польськими комісарами в Луцьку стали Вінценти Шамотульський і Ян Сенницький. Чи Свитригайло справді мав намір резигнувати з Волині, чи може його умова з галицькими панами зродилася як засіб для порізнення поляків з Жигмонтом — це доволі складне питання. У кожному разі умова Свитригайла з галицькими вельможами і впускення їхнього війська на Волинь стали фактом після особистих безуспішних Свитригайлових переговорів у Кракові (1436 р.) й розбиття Жигмонтового війська воєводою Юршею. Немає сумніву також, що галицькі пани обстоювали справи Свитригайла на з'їзді польських вельмож в Серадзу і доказували, що Луцьк фактично вже в польських руках. З'їзд однак обстоював необхідності інкорпорації на майбутнє всіх земель Вел. Кн. Литовського. Тому то військо галицьких панів до 25 січня 1437 р. мало забратися з Волині. Був також карно заборонений усякий перехід з польських земель до Свитригайла, постачання йому зброї тощо.

Свитригайлові шанси в боротьбі за великокняжий престіл дедалі маліли. Запідозрівши свого таки ставленника митрополита Герасима в заговорі з Жигмонтом, Свитригайло звелів спалити його на кострі. Така жорстокість охолодила симпатії до Свитригайла на білоруських землях, на українських також маліло число його прихильників. Сід Ахмат, зайнятий татарськими справами, не міг дати йому помочі. Військо галицьких панів ще й 1438 р. стояло в Луцьку, хоч вже давно мало було виступити з нього. Тож і бачивши безвиглядність Свитригайлового положення, бояри рішили передати Луцьк Жигмонтові, який з цього приводу вже в січні 1439 р. писав до магістра німецьких хрестоносців: “Луцьк, що поляки були забрали, неважаючи на свої записи та присяги, собі його задержали, піддався нам сам, і луччани зажадали, щоб ми їм прислали свого намісника, і ми їм зараз його послали.”

Жигмонт хотів закріпитися на Литві, тому неприхильних йому панів, що звикли до більшої свободи за часів міжусобиці, став переслідувати й ув'язнювати. Невдоволені ним пани рішили позбутися його, і зроби-

ли змову на його життя. При співучасті віленського воєводи Довгірда й троцького Лелюша, “за волею всіх литовських панів і князів”, Жигмонта вбили Іван і Олександр Чорторійські (20 березня 1440 р.) Правдоподібно цей замах зробили вони в порозумінні з Свитригайлом, що завдяки галицьким панам перебував у Галичині, де на прожиток отримав Городок і Щирець. Довідавшись про смерть Жигмонта, Свитригайло поспішив до Луцька, де його зустріли дуже прихильно. Литовські пани під проводом Яна Гаштолта однак вибрали великим князем не Свитригайла, але молоденького Казимира Ягайловича. Цим вибором вони зробили також несподіванку й польському королеві Володиславові Ягайловичеві та польським панам, що мали намір зробити Казимира тільки намісником у Вел. Кн. Литовському; Волинь і Берестейщину вони задумували прилучити до Польщі, залишаючи Дорогичинщину мазовецькому князеві Болеславові. Цей їхній план литовські пани своїм вибором Казимира на вел. князя зовсім попсували; від цього одначе польські апетити на волинські землі не зменшилися.

За пограничну ратненську землю, що її відступив Жигмонт Польщі, кн. Сангушко Кошерський вів боротьбу з поляками, і король Володислав Ягайлович хотів його за це покарати. В 1441 р. він видав грамоту, на основі якої також і Кошерська волость мала перейти до холмського старости Дерслава з Ритв'ян. Така королева запопадливість зустрілася зо спротивом В. Кн. Литовського. Казимир надав Ратно і Ветли Сангушкові як його отчину (1443 р.) та звелів ратнянам додержувати послуху тільки Сангушкові. Ця справа, так само як і вибір Казимира за вел. князя, всупереч інтенціям Володислава і польських панів, пройшла без поважніших протидій з боку Польщі, що ними ця остання мала б була підкреслити свій авторитет перед литовцями.

Весною 1443 р. було закінчено угоду між Свитригайлом і Казимиром. Свитригайло визнав його зверхність та остався удільним князем на Волині, до якої тяжіла також і Браславщина. До тих земель Казимир додав ще Свитригайлові Гомель і Турів. До кінця свого

*Василь Красний, князь
Острожський, внук кн. Дани-
ла (— - 1461)*

життя Свитригайло не перестав вживати титулу великого князя і на своєму дворі в Луцьку завів уряд канцлера, маршалка та раду на зразок польського сенату. Волинь на короткий час зажила знов своїм власним життям.

В 1447 р. Казимир Ягайлович став польським королем (Володислав згинув у бою з турками під Варною 1444 р.). Литовські пани — погоджуючись, щоб він прийняв польську корону, з цього приводу хотіли також добути щось для себе. Крім потвердження попередніх привілеїв, Казимир надав князям, панам, шляхті і боярам ще нові вольності. Важніші з них дозволяли на виїзд в чужі держави в справах маєткових та лицарської служби; забороняли приймати до “господарських”, цебто державних маєтків, шляхетських підданих і навпаки — господарських підданих в маєтки шляхти, без огляду на той чи інший титул; поширювали на підданих судову владу шляхти, що мала також право стяга-

ти судові карі від підданих; звільнювали шляхетських підданих від деяких попередніх тягарів на користь вел. князя тощо. Очевино, цей привілей старалися також використати на Волині, де було багато княжих і боярських родів, які почали ще збільшуватися цими панськими родами, що стали прибувати сюди з Литви.

Перед своєю смертю Свитригайло (помер 10 лютого 1452 р.), передбачуючи можливість нового спору між Польщею і Литвою за Волинь, рішив передати її безпосередньо Вел. Князівству Литовському. Пинський князь Юрій, воєвода Юрша і Радивил обсадили волинські землі військом та поставили поляків, що чекали на свою нагоду, і доручили Казимирові допильнувати волинської справи як доконаного факту. Таким чином Волинь по смерті Свитригайла остаточно перейшла на становище одної з багатьох провінцій Вел. Кн. Литовського. Незабаром почалися за Волинь спори поляків з литовськими панами.

VI.

ВОЛИНЬ ОКУПОВАНА ПОЛЬЩЕЮ.

Польські вельможі не хотіли резигнувати з Волині. Вони стали домагатися від Казимира Ягайловича, як короля і литовського великого князя в одній особі, щоб вирішив її долю прилученням її до Польщі. Але литовські правлячі круги не хотіли про це й слухати. Тому Литва стала готуватися до війни з Польщею. Під час таких напружених відносин між обома державами на Волині твориться гурт заговірників під проводом луцького старости Немири та Олизара Шиловича, що при кінці 1453 р. хотіли віддати Луцьк Польщі; але змову своєчасно викрито. Тим часом Польща почала війну з німецьким орденом хрестоносців (1454-1466), і тут Литва зайняла нейтральне становище. Це спонукало поляків попустити з тону у волинських справах. У початках квітня 1454 р. на спільному з'їзді польських і литовських панів під проводом Казимира в Бересті заключено порозуміння щодо українських земель та вирішено

спірні питання. Західне Поділля зо спірними пограничними волинськими землями — з Олеськом, Лопатином, Городлом, Ратном і Ветлами — признано Польщі, а Волинь із тяжіючою до неї Браславщиною осталася в складі Вел. Кн. Литовського. З того часу ці землі аж до Люблинської унії (1569 р.) вийшли з обсягу поважніших польських зазіхань. Литовські пани, що хотіли розірвати персональну унію з Польщею, стали домагатися від Казимира, щоб назначив окремого князя для Великого Князівства. У зв'язку з тим на польському соймі в Пйотркові (1463 р.) литовська делегація ставила домагання, щоб Польща звернула Великому Князівству західне Поділля, пограничні волинські землі і навіть Белзчину, цебто землі, що їх загарбала була Польща. Але ці жадання закінчилися тільки погрозами литовців “розлити християнську кров”, до чого одначе ніколи не дійшло. Казимир окремого князя для Вел. Литовського Князівства також не назначив, мабуть під впливом поради польських панів.

Волинь, зійшовши на становище провінції, більш як сто років оставлялася під повільним впливом тих всіх правно-адміністративних та суспільно-економічних перемін, що на польський зразок стали оформлювати нову дійсність у Вел. Князівстві. Впродовж того часу однак Волинь зберегла свої притаманності, що виникали з національно-політичних і культурно-релігійних традицій княжої доби. Адміністративно вона була поділена на три різної величини староства: володимирське, луцьке і крем'янецьке. Поруч земельних дібр, що були в свободному розпорядженні великого князя, на Волині була також мережа дідичних маєтків, що належали до князів Острожських, Чорторійських, Сангушків, Корецьких, Збаражських та ін. Ці княжі роди побільшували свої маєтки новими земельними просторами шляхом заупу родинних трансакцій і надань вел. князя. Поруч згаданих родів існувало багато інших князів, що або помножували свої добра й достатки, або бідніли й тратили своє значення, остаючись тільки з титулом князя. Крім того були землі бояр, а між цими чимало було з відомими родовими традиціями та земельними

добрами; ці добра визначних бояр часто були більші за землевласність не одного дрібного, зубожілого князя, не кажучи вже про численне волинське боярство.

Православних не допускали до ради великого князівства; тільки зрідка щодо цього траплялися винятки. Не виключали їх однак від участі у внутрішньо-громадських і політичних справах їхньої рідної землі. Тому то життя на Волині даліше розвивалося по лінії зберігання власних притаманностей, що відрізнявали її від сусідніх північних земель. Напливовий литовсько-панський елемент легко приноровлювався до волинських порядків, сказати б — всякав у нові обставини, волинищився. Для справ, що торкалися виключно волинських потреб, відбувалися в Луцьку з'їзди, т. зв. "сойми". Засідали на тих соймах за означеним порядком: володимирсько-берестейський і луцько-острожський православні єпископи; за ними — латинський єпископ луцький; усті три старости як представники та намісники великого князя в повітах; а даліше князі, нетитуловані або зо шляхетськими гербами власники великих земельних обширів (пани) бояри, дрібніші землевласники. Народи відбувалися під проводом маршала волинської землі, чи й також відпоручника великого князя, якщо з'їзд був скликаний з його ініціативи. На тих і'їздах установлювано закони місцевого значення, видавано вяснення до місцевого права, що вживалося у волинських судах. Волинський сойм був також апеляційною інстанцією для судів; на ньому вибирали делегатів на сойм Великого Князівства, вирішували справу обсади важніших духовних бенефіцій (напр. жидичинської архимандрії) та ряд інших питань. Очевидно, в таких з'їздах-соймах як правило брали участь найзнатніші, цебто волинська аристократія; проте ж і малозаможній шляхті-боярству участь у них не була заборонена.

Цікаве явище: Волинь, зберігаючи свої порядки у внутрішньому житті та вирішуючи його нові потреби, не втручається і не бере участі в протилитовській конспірації Михайла Олельковича (1481 р.), як також пізніш у повстанні, зорганізованому Михайлом Глинським (1508 р.). Волинська аристократія, замінюючись

Князь К о с т я н т и н О с т р о ж с ь к и й, основник О с т р о ж с ь к о ї А к а д е м і ї і д р у к а р н і. О б о р о н е ц ь П р а в о с л а в н о ї В і р и. (1526-1608)

у землевласників, всіми силами одначе боронить свою землю перед татарськими нападами, дармащо з різними успіхами. Спочатку рішучий спротив татарам ставив кн. Іван Острожський. Він завдав їм у 1454 р. сильного удару, і після того на деякий час настала полегша. І тільки п'ятнадцять літ пізніш надволжанська орда напала на Київщину й Волинь, сплюндрувала околиці Житомира, Кузьміна, Крем'янця й Володимира. В 1484 р. Волинь знов спустошили кримські татари, союзники московського князя Івана III, що воював з Вел. Литовським Князівством. Від 1489 р. татарські напади та спустошення українських земель стали постійним явищем. Нападають не тільки кримці, але й також надволжанська т. зв. Золота Орда. В 1490/91 р. р. татари перейшли через Волинь, спалили Володимир зо всіма церквами та інші міста і багато сіл. Волинське військо з допомогою поляків (татари загналися на Холмщину і були 10 миль від Люблина) та під проводом луцького старости кн. Семена Гольшанського догнало напас-

ників під Заславом, розбило їх та вирятувало полонених. В 1494 р. татари перейшли на Волинь з Поділля і взяли багато здобичі та полонених. Волинське військо напало на них під Вишневецем, але татари відбилися; а слідуючого року вони появилися знов під Корцем, звідки прогнав їх кн. Гольшанський. В 1496 р. перекопська орда, очолена синами Менглі-Гірея, сильно спустошила Волинь (спалений був тоді жидичинський монастир), а Гольшанський з володимирським старостою Хребтовичем та кн. Острожським дарма пробували ставити опір. Замкнувшись на замку в Рівному з волинськими боярами, вони мусіли рятувати своє життя окупом, а місто татари спалили. Ще того самого року вони знов “плениша Волинскую землю мало не до конца, а Лядской земли немало”, і ніким нетурбовані відійшли з великою кількістю бранців. На другий рік навесні татари знов появилися на Волині, але кн. Михайло Острожський напав на них під Крем'янцем та відбив від них полонених. Весною 1500 р. татари перейшли через українські землі й опинилися аж над Вислою; та поки король Ян Ольбрахт успів зібрати військо, вони безкарно вернулися на Крим. Восени того ж року 15-тисячна армія кримців повторила свій попередній шлях знищення; спалила Хмельник, Крем'янець, Белз, Львів, Холм, Красностав, Люблин та ін. міста, і “возвратишася во свояси”, ще поки польський король встиг зібрати проти них свою шляхту. Внаслідок татарських нападів околиці Крем'янця обезлюдніли так, що в половині XVI. ст. треба було їх заселювати. Але й під той час татарські набіги не припинилися; тож і волинське боярство нарікало, що з коня не злазить однаково — є з татарами перемир'я чи немає. Ця постійна боротьба та нищення матеріального й культурного доріжку зубожували Волинь. Постійна тривога за життя і зв'язані з нею оборонні завдання — все це не могло сприяти культурному розвитку, дармащо Волинь відогравала першу роль на українських землях.

Разом з татарською небезпекою зростало значення волинських княжих і панських родів. Залежно від кількості землі, що була в їхніх руках, вони мали

устійнені воєнні зобов'язання. Показ війська, влаштований 1529 р. у Вел. Кн. Литовському, виявив, що Волинь була на п'ятому місці щодо кількості оборонної сили; цебто слідувала за виленським, троцьким, жмудським і підляшським воєвідствами. Коли загалом 294 боярських родин давали 789 коней з 6,112 ос. служби, то сам кн. Константин Острожський постачав 426 коней і 3,408 ос. служби. За ним ішли інші княжі та магнатські роди Боговитинів, Монтовтів, Кердеїв, Загоровських, Семашків, Гулевичів, Чапличів, Козинських, Бабинських та ін. Усі вони разом з Острожським постачали приблизно три чвертини всього війська, що його давала Волинь. Оборонна потреба силувала великого князя бути щедрим також щодо земельних надань. Жигмонт I Старий (він же одночасно й польський король) князям і панам луцького і володимирського повітів роздав: 6 замків, 4 двори, 2 волості й 105 сіл зо всякого роду іншими достатками. В крем'янецькому повіті Константин Іванович Острожський дістав від нього частину кузьминської волости з 1 замком і 73 селами, а князь Заславський — якийсь малий замок та 11 сіл. Крем'янець спочатку був подарований виленському латинському єпископові Янушові "з литовських князів" (незаконний син Жигмонта Старого), а згодом став власністю королевої Бони. Так ось у трьох волинських повітах поменшилась кількість землі, що була в безпосередньому розпорядженні великого князя. Доходи із залишків державних земель вже в половині XVI ст. по суті являли собою джерело тільки старостинських доходів; сам же великий князь мав небагато з них пожитку. Сукупність землі в приватних руках та воєнні потреби призвели до цього явища, що Волинь покрилася рядом приватних оборонних замків. Чимало з них затримали свою стару традицію княжих часів. До княжих родів належали такі замки, як напр. острозький, заславський, дубенський, корецький, вишневецький, збаразький, порицький, ковельський, камінь-коширський, чорторійський, клеванський, жуківський, четвертнянський, рівенський, звягельський та інші. Були ще замки в Берестечку,

Гощі, Киселині, Козині та в багатьох місцевостях поза межами княжих посілостей.

Для розвитку суспільно-економічних відносин на Волині мав чимале значення наданий 1501 р. вел. кн. Олександром І. т. зв. земський привілей; він відноситься не так до красної автономії, як до вольностей шляхетської верстви (князів, панів, бояр-шляхти). Цей привілей звільняв їх від старостинських судів, чи точніш — обмежував виключну компетенцію цих судів шляхом співучасті в них шляхти, тоді як позивали шляхтича. Крім того, згаданий привілей звільняв від повинностей і податей, що їх брали із шляхетських маєтків старости — намісники вел. князя. Водночас шляхта домоглася права судити селян у своїх маєтках. Тільки важніші кримінальні діла селян підлягали старостинському судові. Зрівняння у правах православної шляхти з католицькою у Вел. Князівстві настала аж 1563 р., а 1568 р. були відкликані всі обмеження православних, що були встановлені актом городельської унії.

В 1564 р. у Вел. Кн. Литовському було заведено виборні шляхетські суди та повітові соймики. За той час на Волині довершився був глибокий процес суспільних відносин. Перший “Литовський Статут” поставив був чітке розмежування між шляхтою і не-шляхтою. У волинській дійсності ледве чи можливо було діждатися того, щоб знатні княжі і панські роди схотіли вважати себе за суспільно-рівних зо звичайними, а також зубожілими або й безземельними боярами, будь ці бояри навіть і заможні, а не то зубожілі. Вже 1545 р. ім’я “боярин” означало на Волині людину, що була упосліджена серед шляхетського стану. Сила волинських можновладців під той час була дуже велика; вони мало зважали навіть на представників великокняжої влади. Хоч вони легковажили собі великокняжих люстраторів, назначених для зладження описів маєтків на Волині, то це зовсім не заваджало їм домагатися на виленському соймі (1551 р.) усунення державних митників з приватних маєтків та робити заходи, щоб у найбільшому на Волині луцькому старостві деякі уряди були обсажені місцевою шляхтою. Ця місцева знатніша шляхта втискалася,

куди тільки могла. Матеріально слабих бояр уже 1566 р. другий “Литовський Статут”, зв. Волинським, зачислив був до категорії підданих людей під назвою “панцирних слуг” або “панцирних бояр”. Це явище завершувало процес оформлювання шляхетського стану, що його підставою була земельна власність і, — як каже Грушевський — “земська служба.” На шляхті по-старому тяжіла воєнна повинність, дармащо шляхта сама мала право рішати про час виконання цієї своєї служби. Стали послаблюватися, а то й зовсім касуватися ці обмеження, що досі не дозволяли вільно розпорядитися землею. Це власне створювало підвалину для переміни цих земель, що досі з правного боку вважалися за державну власність, на шляхетську приватну власність. Посідання землі ще не було привілеєм, тож і кожна особисто вільна людина мала право її набути. Вся державна земля була обложена різними повинностями в користь великого князя; однак вслід за передачею приватним землевласникам права суду над підданими на плечі селян почали спадати нові тягарі і обмеження вольностей. Самі суди над селянами стали джерелом надужиття землевласників. Селянин, звільнений від великокняжих податків, що їх раніш стягали були старости, став платити ті самі податки тому ж землевласникові, що дістав право його судити. Згодом селянство стало зовсім обмежене в правах. Земельна реформа у Вел. Князівстві, що мала спиратися на помірні ґрунтів на волоки (1 волока = 33 морги) і що на Волині була введена королевою Боною, і то тільки в її маєтках на Крем’яниччині, з правами селянства не числилася. Волочна устава з 1557 р. за короля і вел. кн. литовського Жигмонта Августа каже ясно: “где помера поидет, мають мерити всякій кґрунт, куплений и заставный, кгдаж кмет а вся его маєтность наша есть”. Статут з 1566 р. хоч і підніс значення закріпачених людей і двірської челяді, то все ж підданих позбавив права на землю, оставляючи їм тільки обмежене право розпоряджатися рухомим майном. Таким робом волинський селянин під правним оглядом був наближений до стану польського селянина. По селах, приналежних до ста-

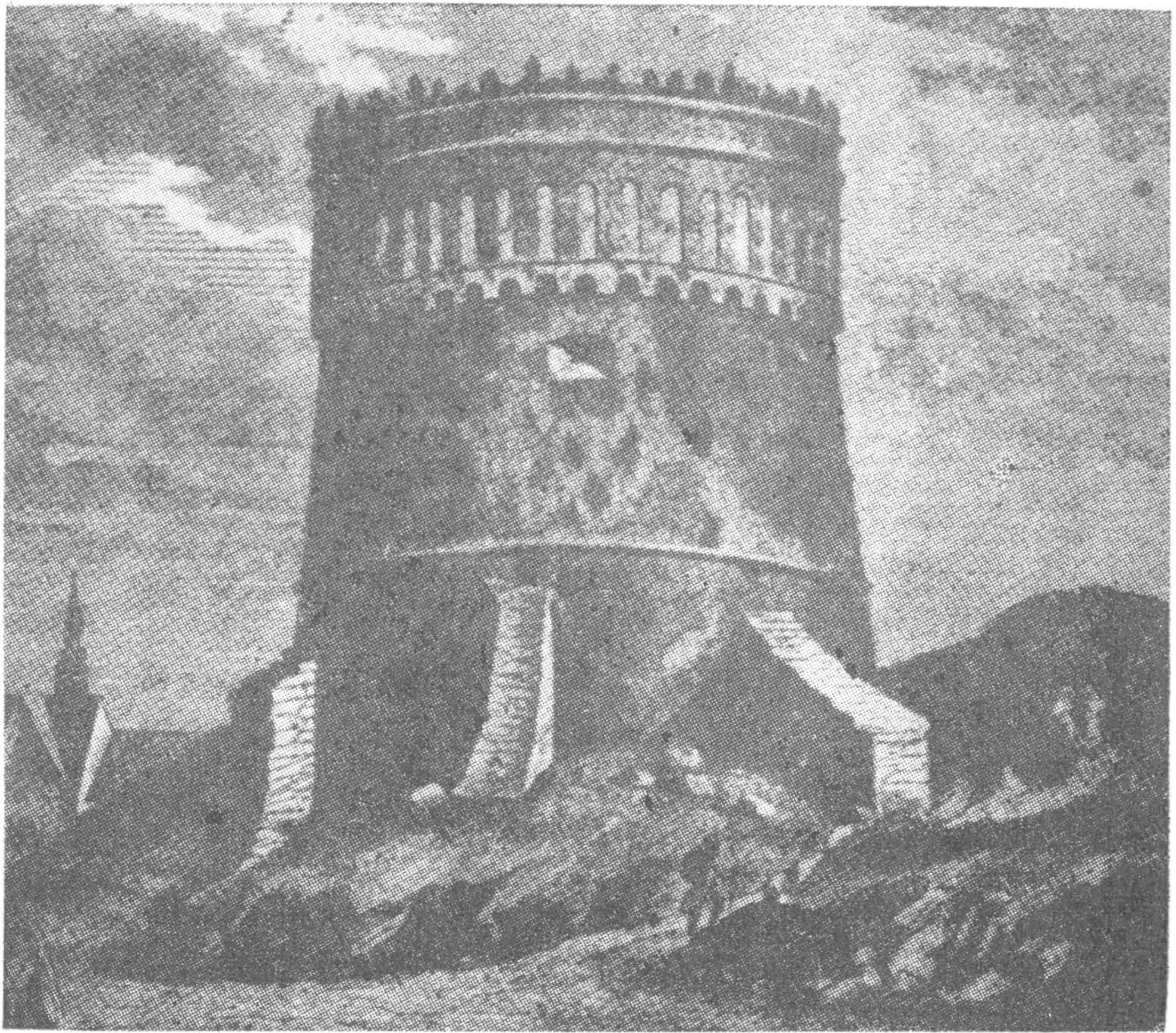
ростинських замків, повинності селян були також різні, --- залежно від цього, яку державну службу вони виконували (воєнні обов'язки, утримування замків, їх охорона тощо). Що менші були обов'язки державного значення, то більші були податкові обтяження в грошах і в натурі, загалом одначе вони були не такі великі, як у приватних маєтках.

Поки турки не зайняли були ще Каффи (1475 р.) і Білгорода (1484), волинська пшениця була експортована до генуезьких колоній, а звідтіля привожено всякі товари для потреб аристократії. Припинення чорноморської торгівлі та знищення волинських міст татарськими нападами спинили на довгі літа розвиток торгівлі й промислу. Литовська влада дбала про міста тільки як про осередки оборонного значення. З-поміж міського населення тільки жиди займалися виключно торгівлею, а в Луцьку ще вірмени. В 1495 р. вел. князь Олександр Казимирович приказав жидам опустити межі Великого Князівства. Одночасно він заборонив міщанам християнських віроісповідань набувати земельні маєтки. Олександр хотів таким способом спинити перехід міщан до шляхетської верстви і присилувати їх займатися міськими фахами. Але треба знати, що й ще до часу надання литовських статутів були такі міщани, що володіли навіть великими земельними маєтками. Жиди мали своїх оборонців серед можновладців; завдяки тому заходи усунути їх з Великого Князівства були припинені. Зокрема прихильно відносився до жидів на Волині князь Ілля Острожський. Крім торгівлі, якою вони продовжували займатися, деякі з них, більш за-сібні, займалися також піднаймом від старост права збирати торговельні мита. Головним вузлом, що мав значення для торговельних зв'язків українських земель по упадку чорноморської торгівлі, став Данціг та інші прибалтійські міста. Внаслідок попиту на збіжжя на заході та розвитку фільварочного господарства волинську пшеницю й стада волів згодом стали збувати через Шлеськ на захід.

Щоб міста піднести економічно, надавано їм магдебурзьке право. В 1430 р. отримав це право Луцьк, 1431 р.

Крем'янець, при кінці XV ст. Володимир. В XVI ст. дістали його Ковель, Торчин, Олика і деякі інші. Право це надавало місту обмежену самоуправу і власний суд; це мало забезпечити йому свободний розвиток. Хоч магдебурзьке право по суті було запереченням старих українських вічевих порядків, що існували по містах від княжих часів, але з огляду на зріст значення магнатів за литовської доби воно могло б відіграти поважну роль, якби не давало переваги католицькому елементові. Головне значення в XV - XVI ст. мав у волинській торгівлі Луцьк, що 1558 р. отримав право "складу" товарів. За Луцьком ішов усунений ним на другий план Володимир, що мав за собою старі торговельні традиції з княжої доби; а також Крем'янець; і з приватних міст — Остріг. До половини XVI ст. волинські міста були вже переважно звільнені від великокняжих тягарів. Їхнім обов'язком було тільки боронити свої замки. Організація промислу в половині XVI ст. була дуже слабка. В Луцьку були ремісничі цехи: ковальський, слюсарський, кравецький, кушнірський і римарський. Всі інші фахи існували без цехової організації, а це вже не свідчить про їхню чисельну силу.

У Великому Князівстві Литовському кожному з Польщі було вільно купити й продати маєток. Цим правом користувалося чимало поляків; бо хоч самі вони не могли тут займати урядових становищ, то зате їхні діти, народжені на литовсько-руських землях, були повноправними громадянами Великого Князівства. В 1554 р. були старання припинити закуп маєтків напливовим польським елементом, проте це не спинювало напливу з Польщі людей з ремісничою професією. Поміж польськими приходцями на Волині появився й дехто із шляхти. Ставалося це або шляхом заупу землі, або через одруження. До таких належав Дзялинський (з Прус), Лисаковський (з Галичини), Мацейовський (із Сандомирщини), Остророг (з Велипольщі) та інші. Гневоші з Олевна (гербу Равіч) на Волині почали називатися Свинтоськими. Сільський елемент з Польщі осідав в околицях Луцька, в маєтках католицького єпископа. Про-

Вежа Князів Острозських.

цес польського осельництва значно збільшився на Волині аж після її інкорпорації до Польщі 1569 р.

Останній з року Ягайлонів, польський король і великий князь литовський Жигмонт Август, втративши надію на потомство, 1564 р. зрікся в імені свого й династії Ягайлонів дідичних прав до Литви в користь польської корони. Надавши ряд привілеїв шляхті Вел. Князівства й статут у другому виданні, щоб прихилити її симпатії до ідеї польсько-литовської унії, він уподібнив її до польської шляхти. Почалася підготовка до самої унії. В 1566 р. Волинь була оформлена як воєвідство, а Браславщина, що хилилася весь час до неї, стала окремим воєвідством. З'їзд у справі унії був назначений в Люблині 1569 р., але литовці вислали на нього тільки невелику кількість делегатів, що згодом опустили Люблин. Нерадо на люблинський сойм їхали й волиняни. В неприсутності литовців сойм поставив питання прямо-

го прилучення Підляшшя й Волині до Польщі. Волиняни пробували протестувати, але не стало їм стійкості. Під королевою загрозою конфіскати їхніх маєтків, 23 травня вони підписали акт інкорпорації Волині до польських земель, зробивши при цьому тільки деякі застереження, між якими найважливіші — такі: по урядах і судах має бути вживана українська (руська) мова і цією мовою повинна звертатися до волинських інституцій королівська канцелярія; світські й духовні становища має займати шляхта тільки місцевого походження; за підставу судівництва має служити друге видання “Литовського Статуту”. Крім того волиняни домагалися повної рівноправності православних з католиками, коли йдеться про допущення до польських урядів включно з правом засідати в сенаті.

Волинські послы, підписавши акт інкорпорації Волині, зайняли на соймі місцея побіч поляків та стали домагатися, щоб і решту українських земель з Києвом, Берестям, Пинськом і Кобрином “по Нарев и Яцольду”, прилучити до Польщі. Інкорпоровано тільки Київщину і Браславщину, але Берестейщина й Пинщина остава-лася при Литві. В історії земель, прилучених до польської Корони, започаткувалася нова сторінка.

VII.

РОЛЯ ВОЛИНІ В КОЗАЦЬКО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ.

Люблинська унія з політичного погляду приносила українським землям тільки таку користь, що вони в більшості знайшлися під одною владою. Здавалося б, що ця обставина сприятиме розвиткові культурно-національного життя, але дійсність виявила всю нікудишність цих, що мали б заступатися за інтереси українського народу. Давно ополячені шляхетські роди Галичини, Белзчини й Холмщини виходили з числа тих, що могли б стати у проводі національного життя майже у всеукраїнському масштабі. Волинські княжі та

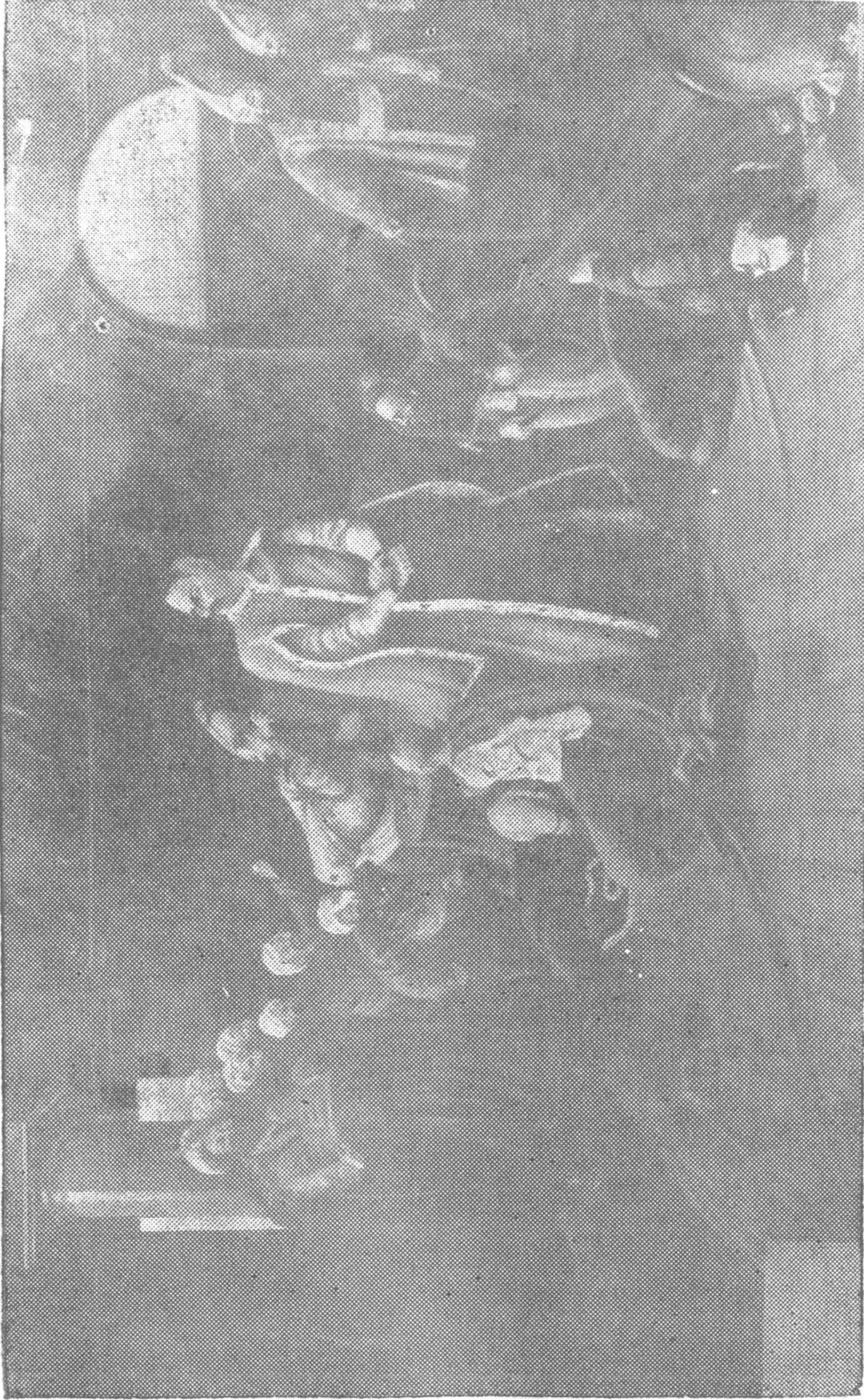
панські роди, зацікавлені у накопичуванні свого майна, виборюючи собі рівні права з католиками, заздрісні за свою честь, що виникала із старих родових традицій, стали поволі відсуватися від національних справ та, як верхівка шляхетського стану, почали ополячуватися. Для скріплення своїх зв'язків з різними впливовими чинниками на польському дворі, чи теж для зміцнення свого матеріального становища, волинська аристократія залюбки входила в мішані подружні зв'язки і все частіш стала переходити з православ'я на католицтво, що в XV. і першій половині XVI. ст. було однозначне з національним ренегатством. Заснування Константином Острожським академії і друкарні в Острозі, культурна діяльність московського приходця кн. Андрія Курбського, що від Жигмонта Августа дістав маєтки на Ковельщині — все це докази розуміння цієї небезпеки, що загрожувала в нових обставинах українцям з боку поляків; все це свідчить також про спроби протидіяння цій загрозі. Почин Острожського не знайшов собі гідних послідовників. По смерті Острожського занепала й академія, що тільки ледь животіла за його сина Януша, який ще за життя свого батька перейшов на католицтво, ставши поляком.

Волинська аристократія, захищаючи деякі свої автономні особливості у Великому Князівстві Литовському, не проявила якогось глибшого політичного зміслу після люблинської унії. Коли по смерті Жигмонта Августа (1572 р.) Литва хотіла відібрати загарбані Польщею українські землі, то проти цих намагань протестували польські пани, а з ними й українські можновладці. Волинська аристократія була вдоволена тим, що має забезпечене окреме від польського, своє місцеве право (статут з 1566 р., місцеве звичаєве право, правні постанови волинських "соймів", зв. теж "соборами") та урядову українську мову. Одначе створений в Луцьку (1575 р.) судовий трибунал для Волині, Київщини і Браславщини проіснував тут тільки до 1589 р. Через непередбачливість та недбайливість української шляхти судові справи, що належали до компетенції цього трибуналу, передано було компетенції трибуналу в Люб-

лині; там створено було окрему канцелярію для вище згаданих трьох інкорпорованих воєвідств. Цей факт потягнув за собою і далші наслідки. Отож, всупереч постановам люблинської унії й уставі трибуналу поступово відкрився шлях для польської мови на інкорпоровані — чи точніш кажучи, анектовані — українські землі. Ця мова вривалася почерез трибунальські акти й вироки. Частково вона приходила на Волинь також з польськими магнатами, що на основі соймової постанови від 1590 р. діставали від короля земельні надання на недавно прилучених до Польщі українських землях. З польськими магнатами сунула на схід незамжона шляхта, жадна доробитися тут маєтку.

В 1645 р. волиняни стали погрожувати полякам, що відновлять колишній луцький трибунал, якщо кожного третього року на маршалка люблинського трибуналу не допустять людини з земель, що “судяться статутом і письмом руським.” Ця погроза одна була схожа на пісню, що беззвучно минулась в дуже ускладнених вже національних, релігійних і суспільно-господарчих обставинах; а сталося це майже напередодні нових подій, що покотилися широким і бурхливим руслом Хмельниччини.

По люблинській унії, за польським зразком, землі волинської шляхти ставали її власністю. Цей новий тип користування землею впливав також і на зміну суспільних відносин. Ці самі роди князів Острожських, Збаржських, Чорторійських, Корецьких і Сангушків почали між собою суперництво за першість у почестях і матеріальній перевазі, бо це були фактори політичної сили. А ці матеріально слабші, більш розроджені, як напр. Четвертинські, Ружинські, Воронецькі та інші починають оселяватися в Браสลавщині і на Київщині. З-поміж магнатських родів на Волині треба згадати Гойських, Чапличів, Сенютів, Радивилів, Боговитинів і Ходкевичів, що поруч княжих родів також відігравали чималу роллю. Оселені при замках князів і панів бояри не змогли й тепер визволитися від залежності та перейти до верстви “землян”-шляхти. На селянина, що втратив право на землю, вложено нові обов’язки: збіль-

*Князь Дмитро Байда Вишневецький — перший відомий козацький отаман
б. 1550 р. Суд над ним у турецькому полоні.*

шено податки в грошах і в натурі та трудодні панщини. Все це, як також обмеження свободи, під правним оглядом уподібнювали нашого селянина до кріпака в Польщі. Свободолюбива вдача спонукала його шукати кращої долі в просторих східних степах Подніпров'я, дарма що панщина на Волині все ще була легша, ніж напр. в Галичині й на Холмщині; з цих земель пробували навіть переходити на Волинь, щоб знайти тут менш нелюдські умовини існування.

Відкриття кордону по 1569 р. відчинило шлях на схід і для польського міщанства та для жидів, що згодом стали тут займатися не тільки купецтвом, але й різними спекуляціями по королівських та приватних містах і селах. Польський історик України Яблоновський, характеризуючи діяльність жидів, каже так:

“... “Арендують” і визискують все, що дасться: корщми, млини, рибні води, ліси на поташ, кургани на салітру, як також мита, фільварки і цілі маєтки... навіть цілі староства (як 1622 р. корсунське і богуславське).” Очевидно, багато жидів осідало теж і на Волині, де чимало колишніх міських осад було переіменовано на міста з магдебурзьким правом, як напр. Киселин, Острожець, Мильськ, Базалія, Ляхівці, Тихомль, Озерани та інші. Міста з магдебурзьким правом мали загарантовану люблинською унією польську мову. Крім купецького і ремісничого елемента збільшився також вплив мазурів, що ще в першій половині XVI. ст. займалися на Волині “будництвом”, себто випалюванням лісів на поташ; бо під кінець XVI і в XVII. ст. особливо збільшився на нього попит в західньо-європейських краях.

Перехід на католицизм волинської аристократії, в чому була чимала заслуга єзуїтів, настіж відкривав ворота для діяльності польського духовенства на Волині. За гроші, придбані силами, потом і кров'ю волинського селянина, ці окатоличені Острожські, Заславські, Корецькі, Чорторійські, Сангушки, Збаражські, Вишневецькі та інші, ставлять католицькі костели в Заславі, Клевані, Степані, Межиріччі, Корці, Вишнівці, Олиці, Любарі і ін. місцевостях. В Луцьку постала

єзуїтська колегія, а внука кн. Константина Острожського, Анна Алоїза Ходкевичева, віддала єзуїтам в Острозі церкву і академію, що її дід оснував був для православних, і яку єзуїти негайно перемінили на свою колегію. Ці факти є тимбільш знаменні, що після берестейського собору, коли 1596 р. виставлювався як дата зачаткування релігійного розколу на українських землях, заіснувала боротьба між православними й уніятами. Навіть ті, що ще далеко до собору відпали від православ'я та продовжували піддержувати протестантизм і засновувати протестантські громади на Волині (всіх громад було 28), як напр. князі Горські, Пронські, Пузини, дехто з Вишневецьких, пани Дорогостайські, Глебовичі, Ходкевичі, Чапличі, Гойські, Сенюти, Воютинські, Ляховецькі та ін., покидаючи протестантизм з власної волі або внаслідок судових переслідувань, не верталися вже ні до православ'я ні до піддержуваної польською владою унії, але майже всі переходили на римо-католицизм.

Колонізаційний рух, що почався при кінці XVI. ст. на наддніпрянських землях, всамосіб пересунув оборонну лінію далше на схід і південь. Це до деякої міри зменшувало постійність небезпеки з боку татар для Волині. Крім старостинських замків у Луцьку, Володимирі й Крем'янці, оборонне значення мали приватні замки: в Збаражі, Вишнівці, Заславі, Острозі, Дубні, Корці, Клевані, Чорторійську й Ковлі. Але волинські магнати стали ухилятися від дотогочасної воєнно-оборонної служби. Вони домагалися, щоб обороною східніх границь українських земель, які стали пограниччям польської Корони, більш зацікавилися етнічні польські землі. По смерті Константина Івановича Острожського (1530), що був довголітнім керманічем оборони українських земель, перед татарами в 30-их р. р. XVI. ст. звернула на себе увагу польського сойму козаччина як боєздатний чинник, значення якого зросло ще й після люблинської унії. Але не була вона якслід використана. Стихійний ріст козаччини вимагав організаційного оформлення. Першим її організатором був кн. Дмитро Байда-Вишневецький, власник Кузьмина та

кількох сіл крем'янецького повіту. Він збудував замок на Дніпровому острові Малій Хортиці (1550 р.) і зібрав туди козаків для боротьби з татарами, організував походи на Крим. Хоч його план боротьби з татарами й турками з допомогою Москви й Литви був нездійснений, то проте сама ідея боротьби з мусульманським сусіднім світом стала на довгі роки заповітом для козаків. Інший волинський князь, Богдан Ружинський, також пішов слідами Вишневецького. Ружинський навіть титулував себе гетьманом низових козаків. Король Жигмонт Август намагався приєднати собі козаків, але втягнення їх до державного реєстру (1568 р.), що числив 300 осіб, а також його підвищення Стефаном Баторієм до 500 осіб (1568 р.) могло тільки частково розв'язувати справу оборони українських земель. Та й козаків це не вдовольняло. Серед реєстрових козаків, що брали участь у польсько-московській війні (1579-1581 р.) та вернулися з неї, було коло 2500 волинян. З того на загальне число 74 осіб найбільше випало на маєтки Острожських (з околиць Дубна 15, Констянтинова 8, Острога 6). Низове козацтво, що турбувало татарські улуси, турецькі кріпості й Молдавію, мало в собі також показний процент уходників з Волині. Не маючи й у гадці руководитися інтресами польської державної політики, запорожці своїми численними виправами завдавали чимало клопоту й самій Польщі, а вкінці й тим магнатам, що займали земельні обшири в Браславщині й Київщині. В основному й реєстрове козацтво, перебуваючи на державних послугах, не різнилося від низовиків, згуртованих на Запорозжській Січі. Наплив магнатів і дрібнішої шляхти на українські землі, а з цим і насаджування нових порядків, насторожували увагу як низовиків так і реєстровців. Повстання Криштофа, Косинського (підляський шляхтич) якраз і почалося від реєстрових козаків та набрало незабаром ширших розмірів. Повстання Косинського виникло внаслідок його спору з Янушом Острожським та Олександром Вишневецьким за надане королем Косинському Рокітно на Паросі. Косинський в грудні 1591 р. рішив зброєю добитися своїх прав на цю оелю і тому виступив проти цих двох магнатів.

Пустошенням їх маєтностей нагнав він зимою 1593 р. великого страху волинській шляхті, але 2 лютого таки скалітулював перед Острожським. Козаки одначе не втихомирилися і вже літом напали на Подністров'я, а татари стали нищити маєтки Острожських. Шляхта в той час була на соймі й зайнята трибунальськими справами в Люблині, нікому було ставити спротив татарам. Стали підозрівати, що їхній напад відбувся за намовою Косинського, що незабаром з Подністров'я перейшов під Черкаси й почав облягати Вишневецького. У цій облозі одначе наклав своєю головою. Його виступ був проречистим доказом зростаючої сили козаків, що вже ставала загрозою для магнатів.

Восени 1594 р. під проводом Григорія Лободи і Северина Наливайка 12,000 козаків воювали в Молдавії й Семигороді, помагаючи цісареві Рудольфові II. проти турків. Вертаючися з цієї війни, згідно з наказом гетьмана Яна Замойського, козаки мали податися на Низ. Цьго наказу вони не послухали, й росташувалися на Поділлі в шляхетських маєтках та за звичаєм польських військ зажадали прохарчування. Коли шляхта не хотіла давати "стацій" добровільно, то козаки брали їх силою. В 1595 р. восени Наливайко, вертаючись з Угорщини, явився зо своїм своєвільним козацтвом на Волині. Він мав також значну кількість гармат. Під Луцьк він прибув якраз тоді, коли з нагоди судової сесії поназ'їзджалось сюди багато шляхти й купців. Несподівана поява козаків викликала паніку і ніхто не думав про оборону. Шляхта на чолі з католицькими єпископом виїхала назустріч Наливайкові та погодилася дати йому контрибуцію. Наливайко мабуть не був нею вдоволений, бо пограбував передмістя Луцька і через Волинь пішов під Слуцьк, а по дорозі збирав контрибуцію. В Слуцьку його козаки здобули замок, стягнувши із зайнятого міста величезний окуп. Довідавшись про наступ війська, зібраного Радивилом, вони подалися через Бобруйськ на Могилів. Здобуте місто дуже потерпіло від наливайківців, а литовське військо було ними розбите. І коли під час відступу по дорозі до Наливайка приставало все більше людей, то литовське військо навіть не осмілю-

валосся провокувати його до нової битви. Наливайко знов появився на Волині. Свій рейд представив у листі до короля тільки як звичайний марш на зимівлю, але ходили також крилаті вісті, що Наливайко відгрожувався винищити шляхту й рознести Краків. В той час уже були тертя між православними та прихильниками церковної унії з католицькою церквою, і в цій справі єпископи Адам Потій та Кирило Терлецький виїхали до Риму. Наливайко з колишнім слугою єпископа Терлецького кн. Фиріяном Гедройтом напав на маєток Яроша Терлецького, що зберігав різні цінності свого брата єпископа, пограбував маєток Отовчичі й владичий Будараж та забрав єпископське золото, срібло, клейноти, гроші, різні акти, привілеї тощо, що їх Ярош передав був на переховання линському міщанинові Гр. Крупі. По стороні противників церковної унії були також козаки Лободи, що взялися за нищення маєтків луцького старости Семашка, а його самого облягали в його замку як ворога православ'я. Противники князя Константина Острожського поширювали вістки, що половина вояків у його полках, з якими він прибув на сойм до Люблина весною 1596 р. — це козаки Наливайка. Хоч брат Наливайка був визначним діячем острожського гуртка, що існував при академії, то все таки старий князь заперечував будьякі зв'язки з самим Семеном Наливайком. А Семен хоч і ворогував з Лободою, то ні він, ні Лобода жодної шкоди Острожському не робили. Після розгрому козацько-селянських військ Жолкевським над р. Солоницею під Лубнями Наливайко попав у полон; 11 квітня 1597 р. його покарали на горло у Варшаві, а козаків польський сойм проголосив "зрадниками й ворогами батьківщини."

По берестейському церковному соборі (жовтень 1596 р.) на порівнюючи недавно прилучених до Польщі землях почалася релігійна боротьба. На чолі православних стояв князь Константин Острожський, а уніяти мали підтримку короля Жигмонта III.; за ними стояли також католицькі магнати. Обидві сторони дуже часто вживали фізичної сили; тільки завдяки війську Острожського уніяти мусіли занехати своє намагання захопи-

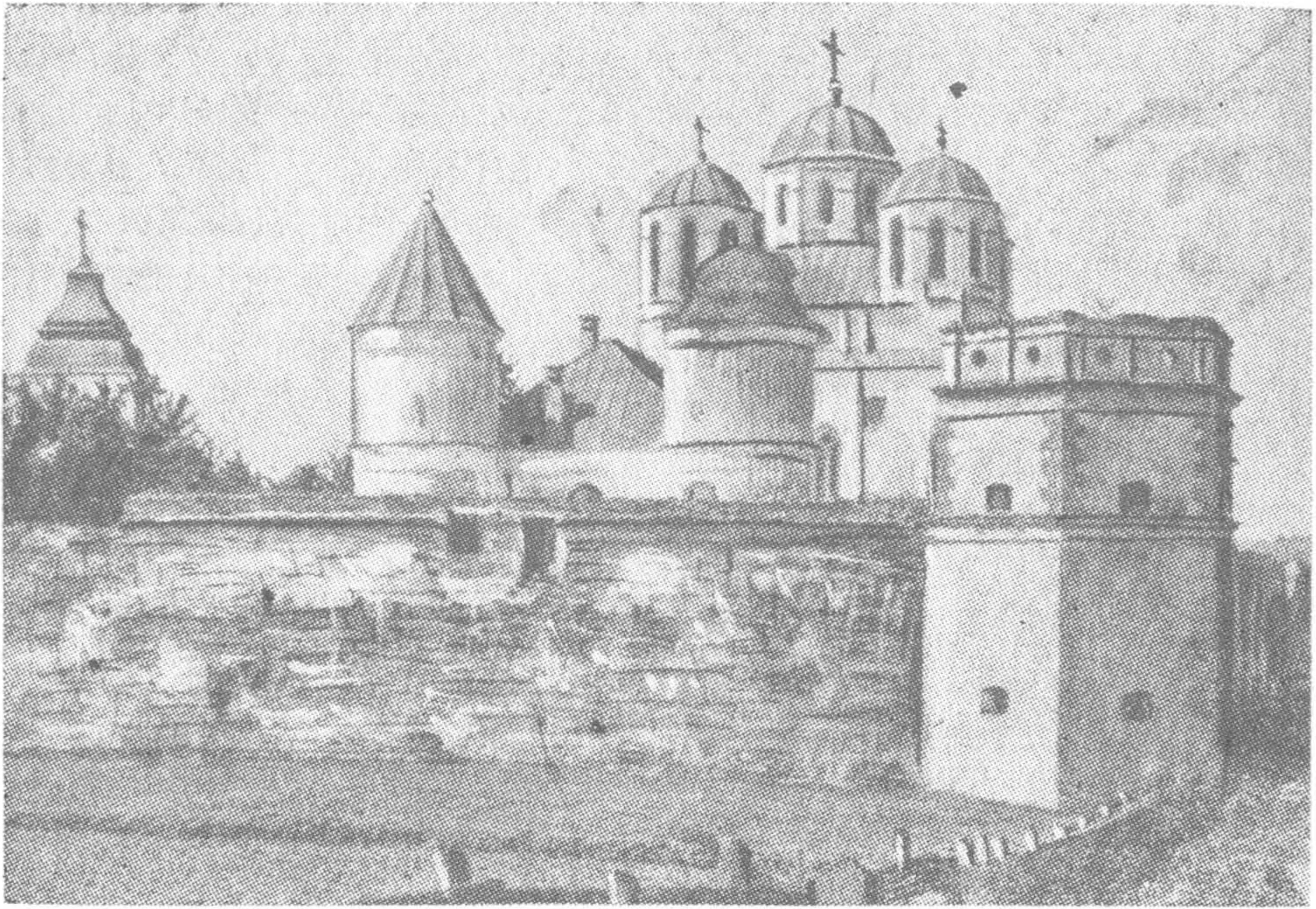
ти багату жидичинську архимандрію. Але дуже багато церков бони заграбували у православних збройним насильством. Положення православних погіршилося, коли помер протектор православ'я Острожський (1608 р.). З того часу Волині доводилося багато потерпіти в самообороні перед релігійними насильствами. Тому то за повстання Хмельницького, зараз після нещасливого для поляків бою під Жовтими Водами й Корсуном (1648 р.), Волинь послідовно зайняла відповідне становище й тут судилося їй відограти непослідню ролю. В панічному страху втікаючи з Київщини й Браславщини, шляхта на Волині зустрілася віч-на-віч з небезпекою з боку повсталого проти поляків населення, що за соціально-економічний гніт і релігійну нетолерантність стало відплачуватись шляхті, католицькому духовенству й жидами. Численні повстанчі загони, початково без жодного зв'язку з козацьким військом Хмельницького, літом 1648 р. почали свою діяльність по різних місцях Волині. Нищено костели, католицьку шляхту, замкових слуг, міських урядників, ксьондзів і жидів; палено й пустошено шляхетські та жидівські маєтки, що — мов на наругу — вирости на цій землі, що зрошена кров'ю автохтонних волинян і всіяна його кістками у безперебійних татарських наїздах, щоб видавити з нього останній піт на гроші й здушувати в ньому всякі людські почування.

У повстанні на Волині брали участь усі українські суспільні верстви, розуміється, за винятком магнатів. В околицях Зв'ягля на чолі повстанців стояв Іван Донець — людина невідомого походження (пізніший охочекомонний полковник), та зв'ягельський міщанин, кушнір Михайло Тиш (пізніший сотник). Коло Луцька діяв загін Колодки, що здобув пару менших замків і зайняв опущений поляками Луцьк. Діяв теж на Волині загін, що складався із “служилих бояр” і був очолений шляхтичем Красносельським. На Волині з 1648 р. пов'язане теж ім'я пізнішого полковника, луцького міщанина Федора Лупки, та пізнішого полковника, волинського поповича Гарасима Яцковича, що 1649 р. на Волині титулував себе навіть “намісником гетьмана”, а 1653 р. брав участь у посольстві від Хмельницького до

московського царя й патріарха Никона. Найбільше однак прославився на Волині десятитисячний загін кривожадного Максима Кривоноса, що здобув Полонне і вивищив жидів та головно вів боротьбу з князем Яремою Вишневецьким; цей знов успокоював “чернь” жорстокими тортурами, як насаджуванням на паль тощо. З іменем Кривоноса в’яжеться також шоститижнева облога крем’янецького замку, положеного на недоступній горі; польський гарнізон таки піддався і замок був поруйнований. З усіх волинських укріплень літом 1648 р. тільки Дубно не було зайняте повстанцями.

Згодом став відогравати провідну роль на Волині Петро Головацький, шляхтич з волинського Полісся, що його поляки називали “конфідентом” Хмельницького. В липні діяв він на Сіверщині, зайняв Чернігів, Стародуб, Гомель і ряд інших міст на українських і білоруських землях, а відкликаний звідтіля Хмельницьким, появився в околицях Острога зо своїм 25-тисячним військом, що складалося найбільш із селян.

Козацькі реєстри свідчать, що в повстанні Хмельницького брало участь чимало шляхти. Між нею знаходимо прізвища ось таких волинян: Бережецькі, Білостоцькі, Богущі, Болбаси, Боговитини, Борейки, Бруяки, Верховські, Вороничі, Гуляницькі (реєстр із 1649 р. подає їх 20), Гулевичі, Дениски, Жуковецькі, Заблоцькі, Іваницькі, Красовські, Кривицькі, Ляховські, Літинські, Марковські, Несвицькі, Радошинські, Рудецькі, Сімашки, Хмари, Чернівські та інші менш і більш значні, що їх участь і роль в повстанні ще і досі залишається недослідженою. Зокрема, велике число “служилих бояр”, під час займання волинських міст включалося в повстання. Дехто із шляхти, як напр. Григорій Гуляницький, займав видні становища при Хмельницькому. Гуляницький 1649 р. був послом до царя, а за гетьмана Виговського грав також несугіршу роль поруч Юрія Немирича. Як ворог Москви, піддержував політику Виговського, і московським воєводам 1658 р. він прямо заявляв: “Будучи під владою польських королів і литовських великих князів за права й вольності ми все стояли і з нево-

Межиріззя коло Острога — собор побудований в XV ст. Іваном Острожським.

лі ми освободились. Так само і вам кривд і грабіжу не попустимо.”

Після розгрому польських військ під Пилявцями (23 вересня 1648 р.) Хмельницький пішов слідом за недобитками на захід. По дорозі здобув Збараж, Вишневець і Броди. Звідтіля через Львів пішов аж під Замостя. Своїми безоглядними наказами жадав дисципліни від провідників повстанчих загонів, нищив своєвілля і розбишацтво, а неслухняних карав смертю. За непослух був також покараний запорозькою карою — прив'язанням до гармати — сам Максим Кривоніс. Хмельницький однак не думав облягати Вишневецького в Замостю, а тільки хотів, зупиняючись тут, бути ближче Варшави під час вибору нового короля, що відбувався по смерті Володислава IV. Коли було вибрано Яна Казимира, Хмельницький вернувся до Києва і незабаром почалися переговори. Польську сторону репрезентував православний пан, що мав маєтки на Волині, київський воєвода, Адам Кисіль. На час переговорів було устійнено перемир'я; проте на Волині ще йшли сутички з поляками. Один загін під проводом Гараська зайняв Остріг,

вигнав звіттіля його власничку, зненавиджену острозькими міщанами Анну-Алоїзу Ходкевичеву та перерізав коло 400 осіб католиків і жидів. Інший загін нападав на Корець, а загін Донця займав був Заслав; але людей Донця незабаром розпорошив Фірлей. На Поліссі діяв Кривоносенко — не менш кровожадний за свого батька. Переговори не були успішні. Перервано перемир'я й обидві сторони, польська та українська, готовилися до війни.

Під час другого походу Хмельницького на західні українські землі, що знов опинилися в польських руках, козаки стали облягати Збараж. Облога тривала шість тижнів, а окремі козацькі загони під проводом Небаби, Донця й Головацького здобували від поляків Остріг та інші волинські замки; Зв'ягель здався добровільно. Перемога Хмельницького над поляками під Зборовом (1649 р.) не була якслід використана тому, що підкуплений канцлером Юрієм Оссолінським татарський хан Іслам-Гірей, досьогочасний союзник Хмельницького в боротьбі з поляками, став принукувати до миру з королем. Так було заключено зборівську умову, на основі якої Запорозькому Війську було потверджено Київщину, Чернігівщину і Браславщину з правом удержувати на цій території 40 тисяч козаків та користуватися деякими "привілеями". Ця умова однак не вдовольняла ні поляків, ні українську сторону. Волинь, залишена під Польщею, мала найменше підстав для якогось вдоволення коли брати на увагу магнатів і ті верстви українського суспільства, що в повстанні Хмельницького брали активну участь і сподівалися для своєї землі визволення з-під польської влади. А втім, після зборівської умови Волинь знов потерпіла, і то як через тих своєвільних козаків, що нерадо підпорядковувалися наказам Хмельницького й ломили дисципліну, так і від татарських відділів. Олика князя Радивиля була об'єктом нападів одних і других, але при цій нагоді потерпіли околиці Луцька й було понищено містечко Колки. Сплюндровано було й Полонне, а в Ляхівцях татари забрали в ясир коло 15 тисяч людей, що рекрутувалися переважно з Волині. Внаслідок знищення на Волині

настала нечувана дорожнеча; чвертка жита коштувала 120 зл., і люди масово почали мерти з голоду. Багатьох учасників повстання поляки покарали смертю.

Рік 1650 для поляків був роком передишки. Коли у вересні Хмельницький увійшов з татарами на Молдавію й змусив Василя Лупула, що мав зв'язки з польськими магнатами, до союзу з Запорозьким Військом, польський король призначив на зимікіл для свого війська воєвідства: Руське, Подільське, Белзьке й Волинське. В лютому 1651 р. вже відбувалися сутички між польським військом й козаками. Незабаром козаки розгромили 17 тисяч поляків під Липівцем. Коли Ян Казимир отримав вістку (11 червня 1651 р.), що Хмельницький і хан вже в околицях Вінниці, рішив отаборитися під Сокалем і поробити запаси харчів. Внаслідок цього королєвого розпорядку Волинь стала жертвеним козлом, “бо — як каже Освенцім — челядь і чужоземці” з цим дозволом пішли на чати і не контентувалися худобою, поживою та іншими припасами, що застали по хатах в убогих підданих, а по-неприятельськи нападали і штурмом здобували двори й укріплення, в котрих позакладалася шляхта зо своїми підданими для оборони від неприятеля; неначе в неприятельській землі нищили мечем і вогнем своїх же, під претекстом руської віри.”

Новий похід Хмельницького був спрямований на південну Волинь, і там під Берестечком прийшло до удару з поляками. Військо Яна Казимира було в силі понад 80 тисяч вояків, і других стільки — це озброєна челядь. Козаків було приблизно 100 тисяч (враховуючи в те число й повстанчі загони) і 50 тисяч татар. Хоч поляки й зайняли стратегічно кращі позиції, то однаково в днях 28-30 червня вони втратили зо сім тисяч вояків і це розпалювало завзяття козаків. Але хан не хапався воювати, бо він знов волів звести обох противників на мирову і при тій нагоді знов розжитись польського золота. Ніби наляканий вогнем польської артилерії, він відступив із зайнятих стратегічних позицій і став за кілька верств від козацького табору. Хмельницький з Виговським заспокоювали хана та переконували в необхідності стати до бою, але хан затримав їх обох при собі

й подався в напрямі Константинова. Ослаблені українські сили зводили бої з поляками ще до 10 липня; аж під час відступу сталася катастрофа. Чернь зчинила замішання і це захопило поляків до наскоку на козацький табор. Коло 30 тисяч, переважно черні, склали свої кістки на берестецьких полях, але більшість козацького війська вдалося Іванові Богунові вивести з халепи.

Дня 28 вересня 1651 р. в Білій Церкві заключено з поляками новий договір, що територію Запорожського Війська обмежив тільки до київського воєвідства, а козацький реєстр — до 20,000 людей. Острожський полк, щоб уникнути польської кормиги, в силі до 1000 людей, під проводом Івана Дзинковського переселився в околиці Острогожська, де й осів над берегами р. Тихої Сосни.

Умова в Білій Церкві започаткувала знов тільки коротке перемир'я. Польський сойм її не затвердив, бо закорінилася думка про остаточне завоювання України. Українське населення знов було готове захищатися перед наворотнім маревом недавніх порядків разом з ненавидженими польськими магнатами й дрібною шляхтою. Зав'язалася нова боротьба з поляками, і 2 червня 1652 р. польське військо було розбите під Батогом. Але тільки 1653 р. ця боротьба торкнулась також волинської землі, де під кінець літа появляються татарські загони й нищать маєтки Любомирського та здобувають Полонне. Між Хмельницьким і татарськими мурзами почалося напруження через татарське своєвілля, але хан силкується якось це полагодити, і здержує татар від грабунків. У жовтні татари несподіваним наскоком захопили Заслав, Корець та Остріг і забрали в полон багато шляхти з жінками й дітьми. Куди більше лиха пережила Волинь після облоги поляків з королем Яном Казимиром у Жванці на Поділлі. Хан за окуп в 100 тисяч зл. заключив з поляками мир. Король погоджувався повернути Запорожському Війську цю територію, що була йому признана зборівською умовою. Водночас він заключив з ханом тайну умову, яка дозволяла татарам впродовж 40 днів брати невільників головню з Волині й Галичини. Сучасник поляк Грондський, згадую-

чи про це, каже що татари заганялися “аж до Литви й вивели нечисленні тисячі бранців.” І взагалі татари не спішилися оступатися з українських земель на термін. Вони господарили тут цілу зиму, аж поки поляки не змусили їх нарешті вибратися, припиняючи цю депопуляційну господарку.

Волинь, оставшись поза межами влади Запорозького Війська, що прийняло верховний протекторат московського царя (1654 р.), позбулася польської влади 1655 р. Козаки, підтримувані московським військом, у поході на західньо-українські землі відкинули поляків аж за Вислу. Проти Польщі виступив також шведський король Карло Густав, що зайняв Варшаву й Краків.

Ян Казимир утік закордон. Побідники стали планувати поділ ослабленої Польщі. Швеція мала зайняти етнічні польські землі; Московщина зайняте з козацькою допомогою Литовське Князівство хотіла затримати собі; Військо Запорозьке межами своєї держави намагалось охопити всі українські землі. Від 1655 р. оживилися міжнародні зв'язки Богдана Хмельницького, а Волинь з того часу стала фронтовою смугою, вгинаючись під різними обтяженнями-контрибуціями, що їх стягали після прогнання поляків як московські й семигородські війська, так і козацькі. В 1657 р. адміністрував нею Самійло Зарудний. Князь Степан Четвертинський, у листі до Виговського з проханням до Хмельницького поставити в його маєтках козацькі залоги, називав цього Зарудного “стражником”. Так само й луцький православний єпископ Дионісій Балабан свої маєтки хотів передати під протекцію козаків. Невідомо, в якій мірі сам Зарудний міг заважити на ось такій зміні орієнтації місцевого панства, зате ж певне одно: за прикладом Четвертинського, шляхта південної Волині, зібравшись в Олиці в червні 1657 р., вислала свого посла Зелинського до Чигирина з проханням прийняти її під спіку козаків і в цій справі писала до гетьмана так: “... А ми цю милостиву ласку по вік наш, і сини наші у віках потомних зобов'язуються відслужувати.” Ідея козацького патронату не вигасала на Волині; вона жев-

ріла й по капітуляції семигородського князя Юрія Ракочія перед поляками (в липні 1657 р. в Чорному Острові). До речі, в поході цього князя на Польщу приймали участь і козаки під командою полковника Ждановича. Не спинила цієї ідеї козацького опікунства й смерть Богдана Хмельницького (6 серпня 1657 р.). В січні 1658 р. козацькі залоги стояли вже в Полонному, Константинові, Заславі, Межибожі, Острозі, Гощі, Степані, Межирічі, Корці та ін. волинських і подільських містах; крім цього, — на Поліссі і південній Білорусі. На чолі новозорганізованого волинського полку стояв Тарнавський. Місцем його осідку був Межиріч у колишніх маєтках князів Корецьких; по цих князях спадок дістав Самуїл Лещинський; він то й запросив козацькі залоги до цих своїх маєтків. Козацький протекторат на Волині був причиною негодування поляків. Вони стали пригадувати козакам ті мирові постанови, на основі яких козацькі границі на заході мають сягати тільки по Случ. Але частина волинської шляхти була іншої думки, тож і противилася відкликанню козаків. Що більше, шляхта стала домагатися скріплення гарнізонів Тарнавського побільшенням числа козаків. Таким робом Тарнавський оставався на східній Волині, чи пак волинського воєвідства, до березня 1658 р., цебто — до часу коли на домагання поляків Павло Тетеря прибув до Межирічя й зліквідував Тарнавського, щоб після цього можна було зручніше почати з поляками переговори. Після заключення гадяцької умови (16-17 вересня 1658 р.) територія Запорозького Війська знов була обмежена до київського, браславського і чернігівського воєвідств, а всі козацькі залоги між Случем і Горинню Виговський зобов'язався відкликати. Одначе до часу резигнації Виговського з гетьманства (жовтень 1659 р.) ця окраїна волинського воєвідства ще була нейтральною смугою. Згодом Волинь перестала грати помітнішу політичну роль, ставши знов провінцією Польщі.

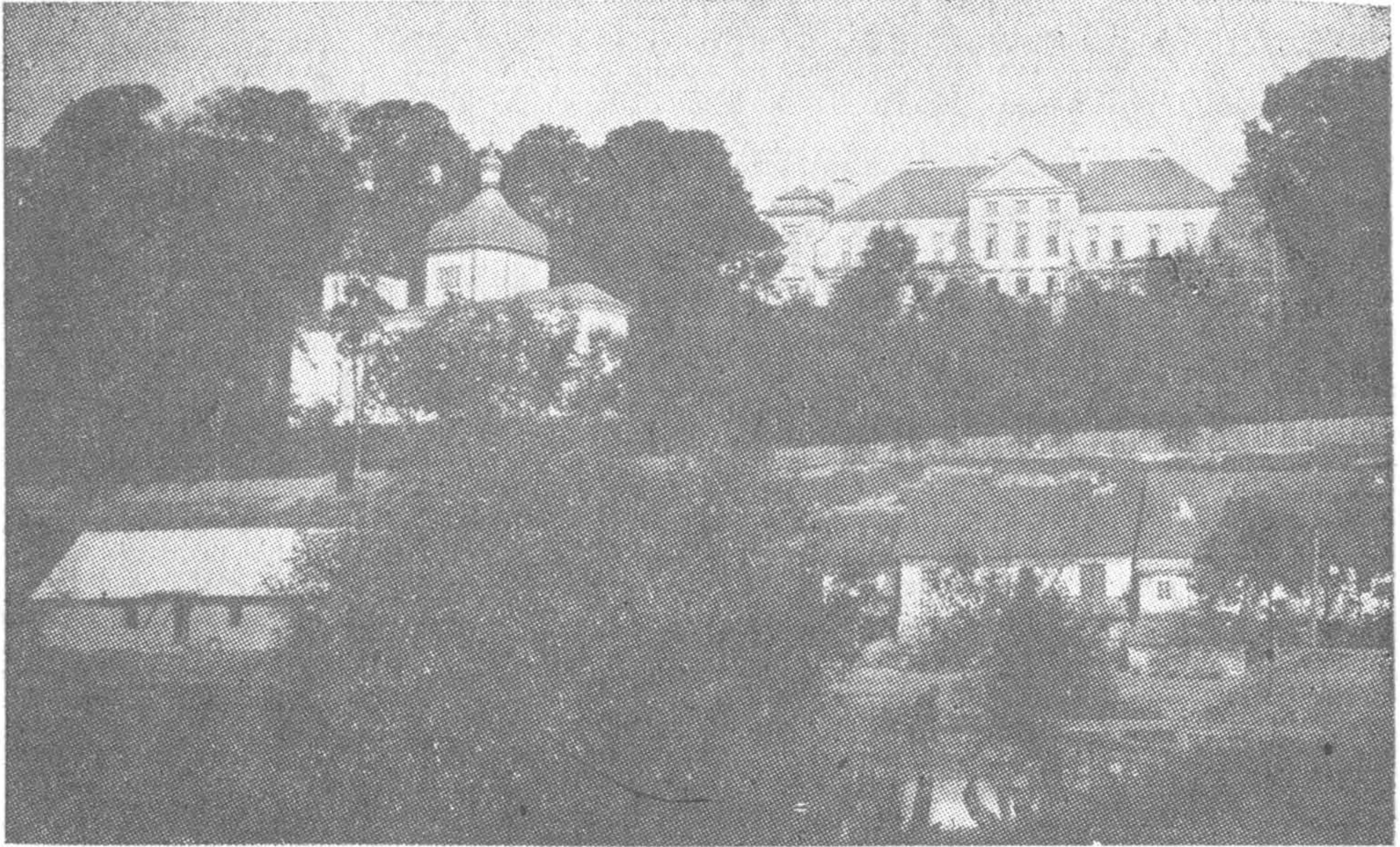
На місце Виговського вибрано було гетьманом України Юрія Хмельницького й знов відновлено союз з Московщиною. Зимою 1660 р. Московщина почала війну з Польщею. Московський воєвода В. Б. Шереметєв,

що резидував у Києві, розбив військо, очолюване А. Потоцьким, і московські передні частини сягнули аж під Дубно. В серпні Шереметєв і Хмельницький мали двома шляхами піти на Львів, але Хмельницький нерадо приставав до цієї спілки. Коли Шереметєв доходив вже до Любара, мусів відступити перед польським військом, що було спомагане татарами. Окружений численнішими силами ворогів під Чудновом Шереметєв піддався. Натомість Хмельницький, що в той час стояв під Слободищами, через посередничання Виговського й Тетери (до Хмельниччини Тетеря працював у суді у Володимирі, а Виговський у Луцьку) почав з поляками переговори, і прийняв зверхність Польщі на основі гадяцької умови, у цій її формі, що була затверджена польським соймом у травні 1659 р., цебто такій, що гарантувала автономію Браславщині, Київщині та Чернігівщині. З того часу фактично почався також занепад державницької думки в Запорозькому Війську. Вибраний гетьманом (після резигнації Юрія Хмельницького) Павло Тетеря (1663 р.) став вислугуватися Польщі на Правобережжі; водночас Брюховецький, вибраний на гетьмана лівобережною старшиною, все більше поступався перед вимогам московського царя. За свої ревні вислуги Тетеря дістав від поляків маєтки у волинському воєвідстві (напр. Колки), а після розстрілу поляками Виговського (1664 р.) — також і Любомль (належав до Холмщини) і титул старости кількох повітів на Лівобережжі, дарма що туди польська влада в ті часи вже не сягала, бо Московщина стала насилати своє військо. За гроші, загарбані з гетьманської скарбниці, Тетеря докуповував усе нові маєтки, як напр. відкуплена 1658 р. Гоща від вдови по Адамові Киселеві, а так само село Корсів, що дісталось йому за гетьманування Виговського як нагорода від поляків за ведені Тетерею переговори в справі заключення договору, що згодом довершився в Гадячі.

Дня 10 жовтня гетьманом на Правобережжі став Петро Дорошенко. В січні 1667 р. Польща, що воювала з Московщиною, підписала з нею в Андрусові перемир'я на 20 літ. Московщина уступила Польщі Київ, а собі за-

тримала право на Лівобережну Україну. Дорошенко в союзі з кримськими татарами й турками почав боротьбу з Польщею. Вже восени того ж року татарські заго-ни нападали на околиці Овруча, Дубна, Збаража й Бродів, а сам Дорошенко став облягати польського гетьмана Яна Собеського під Підгайцями. Опісля почалися переговори. Польща запевнила козаків, що на майбутнє її військо не переступатиме р. Горині (і таким робом ця ріка ставала границею правобережної гетьманщини), а татарам обіцяли дати гарач. Коли 1668 р. Дорошенко, вже об'єднавши Лівобережні землі з Правобережжям, доводив до кінця переговори з Туреччиною в справі прийняття її зверхности, проти нього розгорілася кампанія. На Правобережжі появився Суховій, що був кошовим запорожських козаків і прийняв зверхність кримського хана, а збунтованих козаками Правобережжя очоилв уманський полковник Ханенко, що намагався покористуватися поміччю Польщі. В 1669 р. у зв'язку з цією місцевою революцією проти Дорошенка турки прислали йому на поміч білгородську орду, що незабаром розташувалася в околицях Староконстантинова, Острополя, Любара, Корця та Зв'ягля. Особливо ці два останні міста відчували дошкульно перебування цієї орди на Волині.

Поляки, піддержуючи Ханенка, назначили його гетьманом на Правобережжі (1670 р.), а Дорошенка проголосили бунтівником. І так знов почалася війна з Польщею. Після початкових успіхів Яна Собеського (1671 р.) щастя поляків скоро змінилося. Туреччина, як протектор, заступилася за Дорошенка; турецька армія на чолі з султаном Магометом IV, спомагана татарами, з'явилася на Поділлі. Дорошенко розгромив поляків під Четвертинівкою (1672 р.) і з'єднався з султаном під Кам'янцем. Після капітуляції Кам'янця турецько-татарські й українські війська рушили в Галичину. Окремі турецькі й татарські заго-ни забігали й на Волинь, доходячи аж до Корця. Вони здобули й зруйнували Вишневець та грабували навідані околиці. Дня 16 жовтня 1672 р. Польща підписала з Туреччиною мир у Бучачі, зобов'язавшись платити їй щорічно 22 тисячі

Замок у Вишнівці, ліворуз православна церква, в якій молилися і дружилися православні князі.

дукатів та відступити Поділля з Кам'янцем. Польські залоги мали оступитися з Правобережжя. Але вже на другий рік поляки перемогли турків під Хотином, а 1674 р. гетьман лівобережних козаків, використавши народне невдоволення політикою Дорошенка, перейшов зо своїм і московським військом на правий бік Дніпра. Дооршенкові полки почали переходити на його сторону. Волинські послы в квітні 1674 р. під вражінням подій на Правобережжі заявляли в соймі, що на Поділлі й Волині розповсюджуються універсали з призовом до населення, щоб воно перестало полякам податки давати, а козацько-московське військо наближалося до Заслава й Острога. Однак Самойлович оступився з Правобержжя, коли Дорошенко дістав від турків підмогу.

Після бучацького договору не було миру між поляками й турками. Гарач і втрата Поділля були причинами цього неспокою. Польща хотіла також стати твердою ногою й на Правобережжі. В 1675 р. зірвалася т. зв. збаражська війна; під проводом Ібрагіма Паши турки з татарами облягали замок у Збаражі, здобули його й поруйнували, а місто спалили. В той таки час знищили й Вишгородок та кілька день безуспішно облягали по-

чаївський монастир. На Крем'яничині багато старших людей вимордовано, а молодих та здорових забрано в ясир. Напади на Волинь не вгавали доти, поки Польща не заключила з Туреччиною миру в Журавні. Напади на Волинь знов почалися 1683 р., коли польський король Ян Собеський заключив оборонний союз з Австрією. Тоді турецько-татарські загони доходили до Дубна, Заслава, Острога. І аж тоді, коли турки уступили Польщі Поділля (1699 р.), Волинь позбулася марева турецько-татарської небезпеки.

Волинське населення за часів цієї "Руїни" було невдоволене польськими порядками й панщиною. Чимало людей вимандрувало в обезлюднені околиці Правобережжя, а зокрема — на Браславщину. Тож коли 1703 р. піднялося на Правобережжі повстання проти поляків, його стихія захопила й Волинь. Польська шляхта жорстоко знущала над оповстаненим селянством. Тоді то талановитого поета, волинського шляхтича, Данила Братковського за його зв'язки з хвастівським полковником Семеном Палієм, що з Самусем очолював повстання, в Луцьку скарали смертю як бунтівника. Невідомо, яка доля судилася Юрієві Косовичеві, межиріцькому війтові, що разом з Братковським накладав з Палієм. Щоб приборкати повстання, розсварені між собою поляки звернулися за допомогою до царя Петра I. З волі царя гетьман Іван Мазепа в квітні 1704 р. перейшов через Дніпро й приборкав повстанців. Хоч поляки з табору короля Августа II. Саса домагалися, щоб козацьке військо після пацифікації над селянством оступилося з Правобережжя, то Мазепа таки остався на зайнятих землях. Цікаво, що під час перебування в Любарі, де колись проходив кордон козацької держави, Мазепа звелів насипати могилу. Можливо, що вона мала символізувати його аспірації до всієї території, що андрусівським договором була розколена надвоє.

Неприхильна до короля Августа II. партія під тиском Карла XII. вибрала на короля познанського воєводу Станіслава Лещинського. Тоді партія короля Августа II. почала надіятися, що край політичному неладові в Польщі може покласти тільки підтримка Петра I.

В кінці серпня 1704 р. вони відновили з ним договір проти шведів. Лещинського піддержувала Швеція. І почалася війна (1705 р.), під час якої шведи доходили від Городна по Пинськ, Луцьк, Городло і Холм, але всюди натрапляло на протидію Мазепиного війська, що також проганяло прихильників Лещинського з Галичини й Волині. Восени 1705 р. Мазепа дійшов аж до Замостя. З кінцем листопада цього ж року Мазепа прибув на зимівлю до Дубна. Мазепа часто бував також у Білокриниці к. Крем'янця у кн. Анни Дольської. Ця аристократка відіграла чималу роллю в справі налагодження тайного зв'язку Мазепи з Лещинським та Мезипоного розриву з Петром I. На порядку дня знов появилася ідея гадяцької унії — з тим, що Україна під Польщею правно порівнялася б з Литвою. Але Мазепа був більш зацікавлений у безпосередньому союзі з самим шведським королем, ніж з Лещинським, що й сам був залежний від шведської воєнної сили. Про ці зв'язки з Лещинським знало тільки небагато старшин з Мазепиного оточення.

У дальшій війні Петро I., захоплений своїми успіхами, через свого відпоручника Олександра Меньшикова став ще самовільніше розпоряджатися козацькими полками, що їх до цього часу Мазепа мусів висилати поза межі українських земель. Крім цього, Меньшиков робив ще й натяки на неминуче обмеження прав козацької старшини, а сам Мазепа не міг помиритися з підрядною ролею при цьому сатрапові. Цар став розпоряджатися на українських землях, не оглядаючись на Мазепу. Корець і Полонне він надав Меньшикову за його вірні централістичні вислуги. Ці обставини впливали на скріплення Мазепиного наміру відв'язатися від царя. Але це питання безпосередньо вже не заторкує історії Волині, що після довголітньої боротьби знов опинилася під Польщею.

Польське військо поступово опановувало Правобережжя, і шляхта після 1714 р. стала там закріплювати свої порядки. Але в же й до того часу Волинь повністю була в її руках. В 1711 р. Меньшиков мусів опустити ці маєтки Любомирського, що йому подарив цар. Але ще раніш, бо в грудні 1709 р. луцького єпископа Дионікія

Жабокрицького, що став уніят, вивезли в Московщину. До речі, Волинь в той час не мала вже православно-го єпископа. Зате ж юрисдикцією уніятського єпископа 1711 р. насильно поширено було й на православне духовенство. Довгі роки боротьби шведської й саської партії, піддержуваних першою шведами а другою царем Петром, не спинили й пізніше дрібних шляхетських порухунків, “заїздів” та зросту закріпощення волинського села. Шляхта без різниці партійних переконань, цим економічним порабощенням хотіла надолужити всі свої матеріальні втрати, спричинені довголітніми війнами. Причин до якогось вдоволення не було й серед міщанства. Війнами поруйновані міста ледве животіли впродовж першої половини XVIII. ст. Між ними — поза Острогом, Луцьком і Володимиром — перше місце почало осягати Дубно в маєтках острожської ординації, що після вимертя роду Острожських переходила в різні руки споріднених з цим родом польських магнатів. Задовжений останній власник ординації кн. Януш Сангушко 1753 р. розпродав ординацію магнатам, між якими вирізнялися Любомирські, Чорторійський, Малаховський, Сапіга й Потоцький. Остріг дістався Чацьким. З частини доходів ординації, до часу розподілу Польщі, утримувано т. зв. полк “острожської ординації.” В 1794 р. Остріг перейшов на власність держави.

По “великому згоні” людей з Правобережжя на лівий бік Дніпра (особливо 1712 р.) околиці Білої Церкви й Браслава зовсім обезлюднилися. І тільки згодом селяни з Волині й Полісся почали переходити туди “на слободи”, захочені деякими полегшами й вільнішим життям. Але всіляко бувало й тут, тож селянство Правобережжя було дуже запальним матеріалом, що скоро міг викликати нове повстання проти шляхти. В 1734 р. на чолі повстання стояв Верлан — полковник надворних козаків кн. Юрія Любомирського в Шаргороді. З двома тисячами війська він рушив при кінці червня з Перекопинець на Волинь. Під Крем’янцем польське військо Станислава Лещинського заступило йому дорогу, але в зударі зазнало більших втрат, ніж Верлан, що тим часом подався в напрямі Бродів, а звідтіля повернув на Зба-

раж. Звідси вислав свої загони в Галичину, аж під Львів. Коли польським королем став Август III. Сас (син Августа II.), Верлан вернувся в Шаргородщину, де в обаві перед карою за причинені шкоди шляхті всі учасники його повстанчого рейду опустили його, а сам він утік на Молдавію. Але й пізніш селянство Правобережжя не раз зривалося було до протишляхецького повстання.

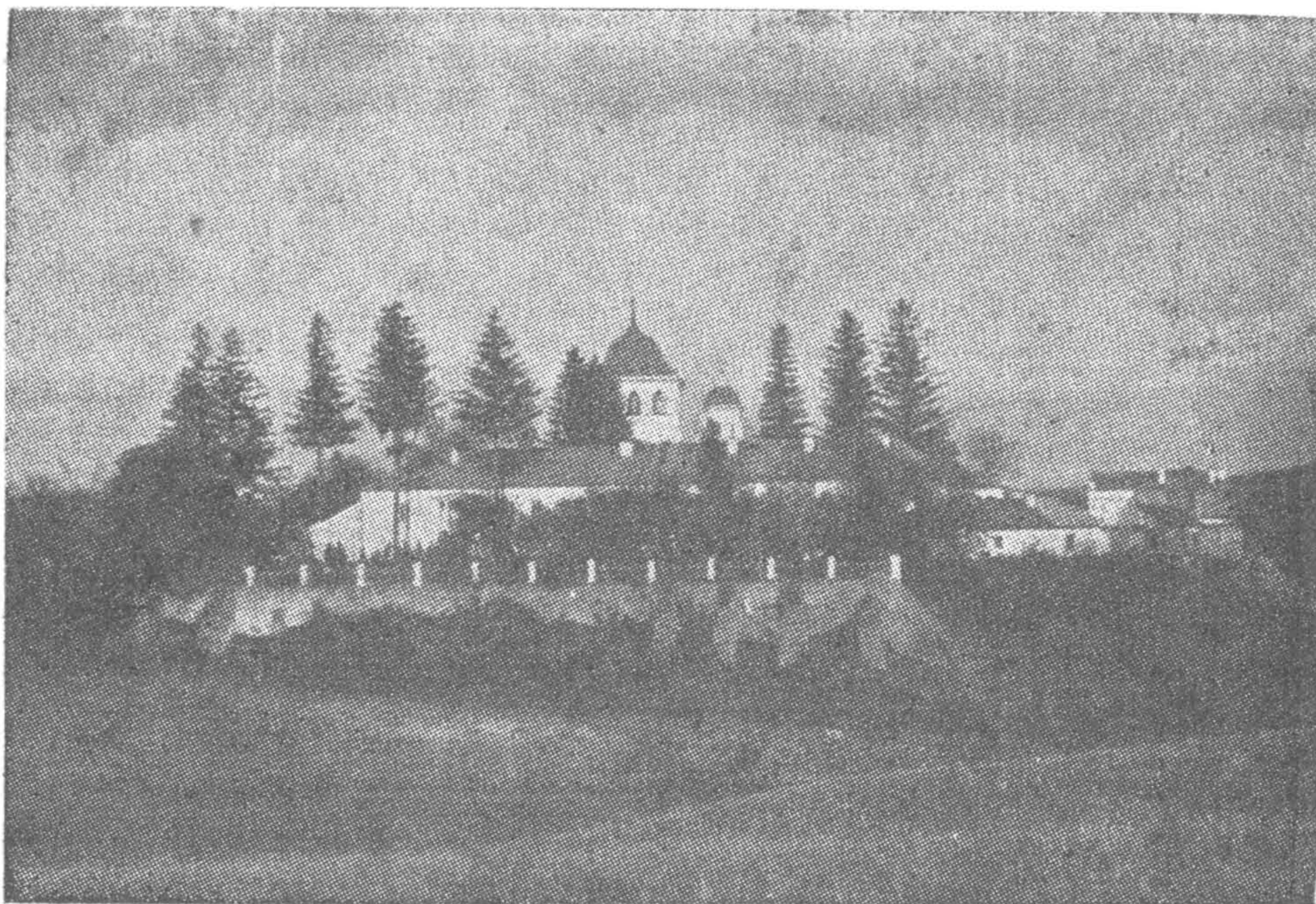
Щоб вийти з внутрішнього безладдя в Польщі та припинити втручання Росії до польських справ, частина поляків 1768 р. зорганізувала в Барі на Поділлі конфедерацію. В тому ж часі панщина й гнет православного духовенства поляками були тими чинниками, що психологічно зумовили силу повстання зв. коліївщиною. Селянство виступило проти шляхти і католицького духовенства в той час, коли конфедерати поставили собі за ціль вести боротьбу з росіянами та прихильниками політики Станіслава Августа Понятовського, що отримав польську корону як фаворит цариці Катерини II. З-поміж волинських магнатів ні Чорторійські, ні Любомирські не сприяли барським конфедератам, а Сангушки й Радивили не знали, на яку ступити. Незабаром російська армія перейшла Дніпро, щоб конфедератів розігнати. Після того аж в червні 1768 р. якийсь Дубецький знов зорганізував півтори тисячі польської шляхти, але поки встиг він з нею дістатися з Волині на Поділля, то генерал-майор Прозоровський — висланий російським послом у Варшаві Репніном — через Люблин, Холм і Луцьк пішов проти конфедератів й обложив польських “волинян” Дубецького в Топорові. Довідавшись про упадок Бару, Дубецький піддався (28 червня), втративши всього 10 своїх вояків.

Росіянам було на руку повстання селянства на Київщині й Браславщині, що захопило й Волинь. Але незабаром, упоравшись з конфедератами, російська армія стала виловлювати й повстанців-селян. Громіла цих повстанців також і та сама шляхта, що ще недавно брала участь у конфедерації. Провідники цієї ж конфедерації натякнули були на мнине сприяння уніятського духовенства протишляхецькому й протижидівському

повстанню. Це підозріння було висказане під адресою уніятського луцького єпископа Сильвестра Рудницького. Проти цього запідозрення рішуче й успішно запротестував увесь єпископат уніятської церкви. Але, неважаючи на надані привілеї, в душі поляки не мали чомусь довір'я до уніятського духовенства, що для цих власне привілеїв виреклося своєї прадідної віри православної.

На основі трактату підписаного 5 серпня 1772 р. Росією, Прусією і Австрією, і другого — заключеного між цими ж державами й Польщею 18 вересня 1773 р., південна частина крем'янецького повіту зо Збаражем, Залозцями й Підкаменем відійшла разом з Галичиною до Австрії. Дубно, куди зо Львова перенеслися рокові торги (т. зв. контракти), після цього першого розподілу польської Річпосполитої починає відогравати провідну роль серед волинських міст, що — як напр. Староконстантинів, Володимир, Луцьк і Остріг — поступаються перед ним своїм місцем у торгівлі. В Дубні були великі торговельні магазини, засібні навіть у товари азійського походження. Більшість волинських міст ще постійно не визбулися свого напівсільського характеру, з числом населення від 100-200 родин. Щодо промислу, то на Волині переважав виріб горілки й пива. Тільки в Городниці (к. Зв'ягля) була фабрика порцеляни; з початком ХІХ. в. її перенесли були до Корця, де ще 1786 р. кн. Юрій Чорторійський заснував був фабрику сукна. Загальний занепад польської торгівлі у ХVІІІ. ст., а з другого боку видані австрійським цісарем Йосифом ІІ. загострені закони щодо жидів, спонукали жидів переселюватися не тільки на землі корінної Польщі, але й на Волинь. У зв'язку з намаганням польської адміністрації не допустити до волокитства й жебрацтва, жидів стали силувати до фізичної праці. В Корці, 1791 р. у фабриці сукна, мабуть внаслідок такого примусу, були zatrudнені 60 жидів. Вони працювали й у порцеляновому промислі в Городниці. Широко була розпоширена на Волині мандрівна торгівля, якою займалися також і московські старовіри (пилипони).

Вже згадувано про брак довір'я поляків до

Дерманський Манастир — осередок православної освітньої діяльності.

уніятського духовенства на Волині. Треба додати, що крім морального, це недовір'я мало своє обґрунтування головно в тому, що поляки зовсім не думали фаворизувати уніятську церкву, коли вже в межах польської держави не стало офіційної православної єрархії, а саме православ'я було загнане в катакомби. В 1717 р. появилася зложеній якимсь єзуїтом "Projekt na zniszczenie Rusi," що поширював серед польської шляхти думку про латинізацію церковного обряду як засобу для полонізації уніятського населення на українських і білоруських зсмлях. З ідеєю цього "Projektu" польська шляхта й духовенство не розставалися навіть після першого розподілу Польщі. Полоський демократ і герой у боротьбі за незалежність Річипосполитої Тадей Костюшко був також тієї думки, що уніятів треба ополячити. Адже ж унія й була продумана як кладка на католицький беріг. Йшлося тільки про час і пригожі зовнішньо-політичні обставини для внутрішнього відродження Річипосполитої, що мало вивести її з анархічного хаосу, в якому вона була опинилася. Чотирьохлітній сойм (1788-1791 р. р.) радив над реформами внутрішнього життя Річипоспо-

литої, але водночас Волинь стала жертвою викривленої й несумлінної світоглядної настанови щодо віроісповідного питання, а також страху шляхти перед можливістю повторення нової коліївщини, про яку в 80-их р. р. XVIII. ст. на Волині не було жодних підстав навіть подумати. Одначе шляхта витворила собі уявну небезпеку, що нібито мала загрожувати їй від волинського населення. Це й породило на Волині цю сумну трагедію; мавши дуже глибоке відчуття польської дійсності напередодні упадку Річипосполитої, В. Антонович назвав цю трагедію “волинською тривоною.”

Росія, що провадила війну з Туреччиною, хотіла на українських землях в межах Річипосполитої мати свої магазини, щоб скуповувати збіжжя від шляхти. В 1788 р. був неврожай, тому й виникло питання щодо устійнення ціни на збіжжя. Для цього створено було т. зв. фуражові комісії. Їхнім завданням було унормувати ціни й поставити збіжжя за готівку. Через високі ціни російські управителі магазинів відмовилися від закупів на Волині; при цьому не обійшлося без сварок та погроз. На нещастя 30/31 березня 1789 р. в Невіркові (к. Рівного) локай зо своїм спільником замордував дідича ротмістра кавалерії Ігнатія Вільчинського, його дружину й 5 слуг. Поки виявилось звичайне кримінальне підґрунтя вбивства, вістка про нього розійшлася серед шляхти на Волині як про мнине гасло до селянського протипольського повстання, що нібито мало початися на латинський Великдень. У такому вигляді вона дуже скоро донеслася до Варшави, а навіть заграницю. До Варшави посилалися різні звіти й листи, і для обережності сойм постановив до двох тижнів усунути з Волині всіх захожних бродячих купців і паломників; крім того, взяти присягу з уніятського духовенства, що воно крім церковної влади на своїх богослуженнях поминатиме тільки ім'я короля й Річпосполиту. Фуражовим комісіям доручено слідчі функції, а шляхта стала надсилати відділи міліції з-поміж селян-католиків. На домагання цих комісій до Володимира, Луцька й Крем'янця прибули спеціальні відділи війська, і комісії почали арешти селян і духовенства. В запалі своєї діяльності комісії присвої-

ли собі право судити арештованих і з їхніх рук упали перші невинні жертви: в Луцьку 5 осіб, а в Дубні 13 засуджено на смерть. По тюрмах чекали на вирок маси інших; багато з них вмирили з голоду й тортур. Нещасних почали висилати на допити аж до Варшави, а врешті почали свою діяльність кримінальні суди. Архипресвітер луцької капітули Феодосій Бродович про діяльність цих судів пише так: “Голос релігії заглушений; права її душпастирів здушено; зникла людяність і вродженої собі милости (*litosci*) не хотіла слухати. Йшли під меч голови слуг вівтаря, або кінчали нещасливе життя по далеких в'язницях, падаючи жертвою дикої загорілости.”

Та ось минув латинський Великдень, минули й українські свята, а повстання як не було, так не було.

Загал волинської шляхти неприхильно відносився до проголошеної 3-го травня 1791 р. польської конституції Шляхта не хотіла зрікатися своїх дотеперішніх прав і привілеїв на користь інших суспільних станів. У своїй політичній вузькозорості вона не помічала й того, що схвалена соймом конституція вже не спроможна врятувати Польщі по довгих роках пагубної анархії, безправ'я, фатальної політики по відношенні до інших національностей й браку релігійної толеранції. Незабаром з почину цариці Катерини II. мав настати новий розподіл Польщі. Спроба кн. Йосифа Понятовського боронити її перед росіянами (18 червня 1792 р. бій під Зілинцями к. Заслава) не принесла поправи ситуації. Дня 17 січня 1793 р. Росія з Прусією підписали договір у справі другого розподілу Річипосполитої, а в березні російське військо зайняло частину українсько-білоруських земель, а в тому й східню частину Волині по лінії Катербург — Варковичі — Рівне — Дубровиця. Дня 7 квітня генерал М. Н. Кречетніков оповістив відозву Катерини II. про включення до Росії згаданих земель а в серпні Польща, не маючи виходу, підписала з Росією й Прусією трактат, яким одобрила свій власний другий розподіл.

В 1794 р. поляки zorganizували протиросійське повстання під проводом Тадея Костюшка. На початку

Один із численних курганів на Дубенщині.

того таки року волинська шляхта, з'їхавшись до Дубна на контракти, виробила план своєї участі в повстанні, що почалося аж весною. Промотором повстанчої думки на Волині був Дзялинський із Шумська. Але повстання Костюшка тільки прискіпило третій та останній акт трагедії польсько-шляхетської Річипосполитої. І так, у червні 1795 р. управитель мінської, ізяславської і бра-славської губерній генерал М. І. Тутолмін проголосив наказ Катерини II. про включення решти Волині до російської імперії. Акт розподілу між "спадкоємцями" Річипосполитої з 24 жовтня 1795 р. і демаркаційний акт з серпня 1796 р. закріплювали за Росією — крім Жмуді та решти воєвідств: новгородського, берестейського і волинського — також і частину холмської землі по Буг, з Любомлем і Ратном, що від половини XV. століття оставалося безпосередньо під Польщею (Любомль попав під її владу ще раніш).

Таким робом Волинь під кінець XVIII. ст. увійшла в нову стадію свого історичного процесу, в якому інтереси й доля українського населення формувалися по-

чатково на забуваннях польсько-російських інтересів, а пізніше — у виключній залежності і в обставинах наказів московської адміністрації.

VIII.

ПЕРЕД ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ.

Після третього розподілу Польщі поляки готувалися до повстання. В цій невдачній затії брав також участь дехто й з волинської шляхти, і згодом мусів відпокутувати це в російських тюрмах. Тим часом на прилучених до російської імперії землях закріплювалася система нової адміністрації. До створеного 1793 р. генерал-губернаторства, очоленого Кречетніковим, увійшли три губернії: мінська, із'яславська (назва від Заслава) і brasлавська. У склад із'яславської губернії увійшла східня Волинь та частини бувшого київського і brasлавського воєвідств. Осідком губерніяльного уряду мав бути Заслав, або Староконстантинів, але покищо губерніяльна адміністрація осіла в Житомирі, а Кречетніков у Лабуні. Першим губернатором із'яславської губернії став генерал Василь С. Шереметєв. І тільки в жовтні 1794 р. наступник Кречетнікова (+ 9 травня 1793 р.) Т. І. Тутолмін надіслав Шереметєву список міст, що були запроєктовані на повітові (уездні) осередки; Заслав, Базалія, Остріг, Староконстантинів, Дубровиця, Рівне, Корець, Лабунь, Житомир, Чуднів, Радомишль, Овруч і Ямпіль. В 1795 р. було назначено губерніяльним містом Зв'ягель, і тому слідує року його викупили з приватних рук і перезвали на Новгород Волинський. І вся організована із'яславська губернія прийняла нову назву: Волинська Губернія. Проголошення цієї назви Тутолмінім 6 липня 1796 р. мало дуже урочистий характер. Територія перейменованої губернії відрізнялася від тієї, що початково заіснувала під назвою із'яславської. У склад волинської губернії увійшли такі повітові міста: Лабунь, Заслав, Остріг, Рівне, Дубровиця, Овруч,

Радомишль, Житомир і Чуднів; натомість Староконстантинів, Базалія та Ямпіль відійшли до brasлавської губернії. З прилученої під час третього розподілу решти Волині й частини холмської землі створено 5 нових повітів: володимирський, луцький і ковельський, що їх прилучено до волинської губернії, та крем'янецький і дубенський, приписаних до brasлавської губернії. В 1797 р. цю губернію розділено між губернії: недавно створену подільську, київську й волинську, до якої прилучено ще й Староконстантинів, Базалію, Крем'янець і Дубно. Територія повітів та місця повітових центрів адміністрації довгий час змінювалися; але остаточно волинську губернію поділили на такі повіти: житомирський, новгород-волинський (зв'ягельський) овручський, рівенський, ostrіжський, заславський, володимирський, ковельський, луцький, староконстантинівський, дубенський і крем'янецький. Осідком губерніяльного уряду таки остався Житомир, тому що в Новгороді-Волинському (Зв'яглі) не було потрібних для цього уряду будинків.

У зорганізованій губернії урядові становища були обсаджувані росіянами. Був час, що вони пробували навіть скасувати важність "Литовського Статуту", діючого на цих зайнятих землях. Королівські, а також землі деяких неприхильних до російського уряду поляків переходили в руки росіян. Тоді й дубенські контракти перенесено до Києва.

Але поляки не жаліли заходів для зміни свого положення. Гострий протипольський курс цариці Катерини II. поступово лагіднішав за царя Павла I., а ще більші можливості вони осягнули за Олександра I.; цього царя прихильно до польських потреб настроїв його особистий приятель кн. Адам Чарторийський. Зокрема в ділянці шкільництва на Волині розгорнув широку діяльність Тадей Чацький, як "головний візитатор шкіл київської, волинської й подільської губерній". За жертвуванні польською шляхтою й духовенством гроші він переорганізував або позасновував середні школи у Володимирі, Дубровиці, Житомирі, Клевані, Луцьку, Любарі, Межирічі, Овручі, та поза Волиню —

в Барі, Бердичеві й Вінниці. Та найбільше уваги Чацький присвятив заснованій (10 жовтня 1805 р.) в Крем'янці гімназії, на яку зібрав 415,720 зл. поль. Коли заходами Чарторийського й Чацького 1807 р. постала Едукаційна Комісія, що взялася за перевірку поєзуїтського майна й капіталу; то перед Чацьким відкрилися нові перспективи для посилення його діяльності. Поєзуїтський фонд, стверджений Комісією, числився на 2,350,000 зл. Це дало Чацькому неабиякі можливості поширити обсяг навчання в крем'янецькій гімназії, яку 1809 р. переорганізовано на лицей. У всіх вище згаданих середніх, як також у зорганізованих 126 народніх школах при католицьких парафіях, викладовою мовою була польська. Формою й змістом вони були польськими аж до 1832 р., цебто до їхньої ліквідації після упадку листопадового повстання.

Під час наполеонських воєн багато-хто з волинської шляхти брав у них участь. Особливо 1812 р. симпатії шляхти були по боці Наполеона, і багато молодих брали участь у поході на Москву. Але з падком Наполеона розвіялись і мрії поляків на Волині про відродження Польщі в її передрозподілових межах. Від 1815 р. волинська шляхта починає використовувати всяку можливість, щоб якомога менш відчувати свою залежність від росіян, що були на адміністративних становищах. Через особисті зв'язки волинські поляки стали впливати на обсаду важніших губерніяльних становищ тими росіянами, що були до них прихильні, а навіть добиватися того, щоб на посаді губернатора був поляк; і це їм вдається; на деякий час волинським губернатором став поляк Варфоломій Гіжицький, а віце-губернатором — Филип Плятер, що по смерті Чацького (1813 р.) займав становище головного візитатора шкіл. За їхньої каденції розгорнули були ширшу діяльність польські тайні організації й масонські ложі. На Волині осередками різних провінційних лож були: Рафайлівка, Радивилів і Крем'янець, але в 20 р. р. XIX. ст. особливо сильною була ложа "Темпларіїв" і житомирське "Патріотичне Товариство." Зв'язгель був центром "Товариства об'єднаних слов'ян", яке об'єдналося з "Південним Товари-

ством.” Члени обох цих лож зорганізували повстання, щоб повалити царат (грудень 1825 р.). Але це невдачне повстання закінчилося масовими арештами учасників повстання й членів тайних організацій. Житомирське “Патріотичне Товариство” мало зв’язки з декабристами, і тому по упадку повстання декабристів було заарештовано коло 20 волинських поміщиків-поляків, а між ними попав до в’язниці й губерніяльний маршал волинської шляхти Петро Мошинський. Слідство викрило 149 осіб, що належали до “Патріотичного Товариства”, яке мало своїх членів і на Поділлі.

Польські школи й тайні організації підтримували серед волинської шляхти живучість ідеї незалежної Польщі, дарма що російська влада права шляхти в чималій мірі обмежила. Все таки на повітових і губерніяльних з’їздах вона могла проявляти ініціативу щодо своїх станових справ, як також у загальному обсязі суспільно-економічного життя Волині. В шляхетських і магістратських судах, так як і по школах, панувала польська мова. Положення української маси селян ні в чому не змінилося, хоч і 1803 р. вийшов закон про звільнення селян від панщини за принципом добровільної умови зо шляхтичем. Цей закон являв собою тільки сукупність мертвих знаків на папері; волинський селянин по-старому відробляв панщину, так само як і селянство київської та подільської губерній; може тільки з тею різницею, що на Волині глибше була закорінена традиція більшої кількості кріпацьких трудоднів. Правда, 1818 р. кількість селянинових днів примусової праці на пана була правно унормована й кріпаки-селяни отримали право продавати хліборобські продукти, але в 20-их і 30-их р. р. ціни на збіжжя були дуже низькі; тож селянин, не маючи великої потіхи з вільного збуту, свого матеріяльного становища так і не міг поправити. Крім цього, за російським законом ще й 1845 р. практикували тілесну кару для підданого (до 50 бучків) за евентуальний непослух панові.

В 1830 р. поляки в Польському Королівстві зготовили повстання проти росіян. Дня 29 березня 1831 р. польський генерал Дверніцький, перейшовши Буг

в околицях Порицька володимирського повіту, прибув до Дружкополя на наради з місцевими діячами. Графи Чапський і Стецький зобов'язалися сили повстанців Дверніцького побільшити двома полками, що їх мали звербувати на Волині. І справді сям-там появилися загони повстанців, але — невеликі. Серед них таки вирізнявся відділ Стецького; він же й захопив Володимир. Загін Головінського оперував ув овручському повіті, а Карла Ружицького в околицях Чуднова. Однак Стецький мусів оступитися з Володимира перед російським полковником Давидовим, а Головінський був розбитий полковником Севаст'яновим під с. Васильковичами. Ружицький — переможений під с. Молочки — лісовими околицями перейшов у Польське Королівство. Самого Дверніцького російський генерал Ридигер у бою під Боремлем змусив відступити з Волині в Галичину. Переходом через Почаїв Дверніцький гостював у греко-католицьких ченців василіян, що на цілі польського повстання правдоподібно дали йому якусь суму грошей. Спроба Дверніцького дістатися через Волинь на Поділля була безуспішна. Загал волинської шляхти не хався до нерівної боротьби, побоюючись втратити свій дотогочасний вигідний стан посідання, штучно вирощений на чужому для них етнічному ґрунті; цебто боялися втратити поляцтво, що закорінилося в культурно-духовій сфері й соціально-економічній системі життя Волині.

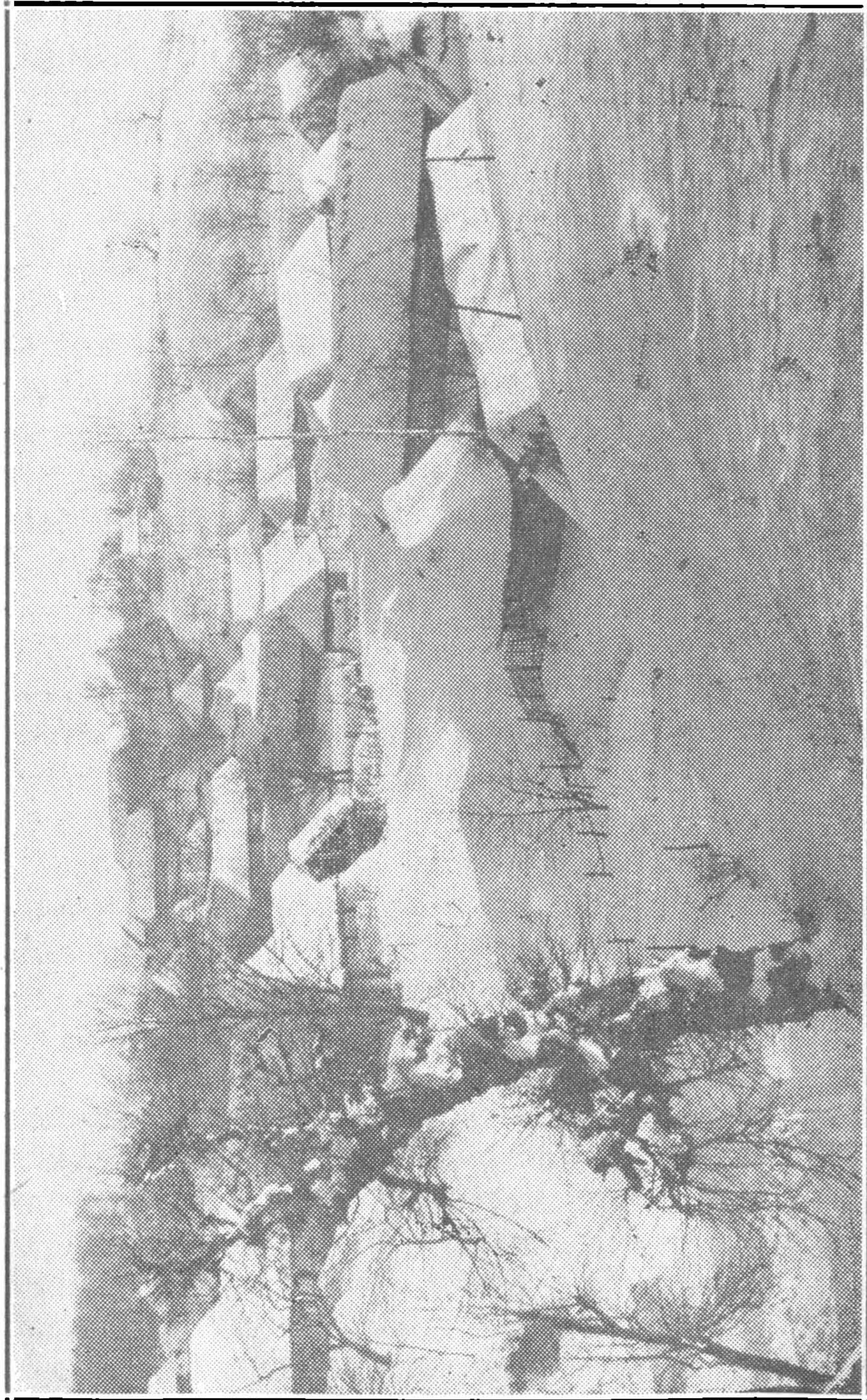
Все таки внаслідок невдачі листопадового повстання внутрішньо-політичне положення Польського Королівства значно погіршилося. Водночас і на Волині змінилися умовини, що досі були для поляків доволі сприятливі. Зліквідовано крем'янецький ліцей (1832 р.) та інші школи, замкнута чимало католицьких та уніятських монастирів, що їх російська влада вважала за осередки поляцтва; врешті зліквідовано й саму уніятську церкву (1838 р.). Скасовано також на українських землях "Литовський Статут" і заведено російські закони та російську мову в судівництві (1840 р.).

Хоч з почину київського генерал-губернатора Бібікова в 1845-6 р. р. й було переведено нові описи (інвен-

тарі) селянських господарств — щоб унормувати панщинні повинності селян, то ця служба на Волині (так само як і на Київщині й Поділлі) небагато принесла користі. Патримоніальне судівництво над селянином оставалося nadalше в руках шляхти. До половини ХІХ. ст. багато-хто з-поміж шляхти вспів був утратити право на свою участь у соймаках; а це право відбирали від тих, у кого був низький цензус посідання землі. Проте й у такому обмеженні шляхетських прав російський уряд руководився чимсь іншим, а не інтересами селянства. Бо досі була така ситуація, що московський уряд їхав на українському возі польським конем; він правив — поляками, а поляки — українцями. Тепер же він хотів пересісти на власного московського коня. Цей крок був продуманий як ідея органічного злиття всіх народів, що опинилися в царській імперії, в один російський нарід.

По своїй капітуляції в кримській війні з Туреччиною Росія трохи змінила свою політику, особливо ж у користь поляків. В 1857 р. дозволено їм організувати народні школи на Волині, і поляки водночас взяли за нові засоби в напрямі прихилення українського народу для своєї справи відбудувати незалежну Польщу в її колишніх границях. На Волині Житомир став для них головним центром поширювання цих ідей та організування. Зорганізували там Добродійне Товариство, що оснувало ремісничу школу, кілька притулків для сиріток-дівчат, товариство розпоширення польської книжки, і польську друкарню в Житомирі, театр і товариський клуб, кілька читалень, товариство лікарів, землемірів тощо. Внаслідок цієї діяльності, деякі землевласники, пробуючи здобути прихильність селянства, почали навіть більш людяно обходитися з підданими. Українське селянське населення одначе не довіряло ані польській акції поширювання книжок, ні цьому рідкісному й половинковому явищу людяного трактування кріпаків; автохтонні маси завжди прагнули повної соціальної свободи.

На зміну поглядів шляхти її відношення до селян і селянського питання взагалі мала чималий вплив сту-

Село Городок під Рівним, один з осередків української національної думки за часів царату.

діююча в київському університеті молодь. У своїй організації, створеній 1858 р. за принципом територіального походження, студентство об'єднувало й молодь з Волині. В рамках цієї організації була окрема "волинська волость (гміна)", що гуртувала студентів так польської як і української народности.

В 1861 р. селянству в російській імперії було повернено особисту свободу й право на цю землю, на якій воно досі працювало по-кріпацьки. За цю землю селянство Волині, Поділля й Київщини мусіло сплачувати належність разом з процентами впродовж 49 літ, річно 1,35 — 5 карб. за 1 десятину, щоб земля стала його власністю. Правда, ця суспільно-господарча реформа матеріально обтяжувала селян, але вона ж і послабила економічно-соціяльну силу польської шляхти; до того ж, після т. зв. січневого повстання в 1863-4 р. р. російський уряд обмежив також її політичне значення. Заведення сільської й волостної самоуправи після селянської реформи не дало селянству того, чого можна було сподіватися. Ці бо самоуправи аж до першої світової війни були нічим іншим, як тільки підпасичами державно-централістичної адміністрації.

Польське січневе повстання хоч і охопило собою ширші круги волинської шляхти (як і в 1830/31 р.), то все ж таки найбільш активним тут переважно був елемент із східних областей. Воно природно, бо ж це в Житомирі зосереджувалася конспіративна підготовка, кермована Едмунтом Ружицьким, сином повстанця з 1831 р.. В околицях Житомирщини, Зв'ягельщини й Заславщини оперували три найважливіші групи: Ружицького, Храницького й Цехонського. Ружицький після бою під Салихою перейшов у Галичину (коло с. Щаснівки й Пальчинець); Храницького розбили коло Мирополя, а Цехонського така сама доля була під Мінківцями. Спроби піддержати польське повстання в Росії тими силами, що були зорганізовані повстанчим проводом у Галичині, не вдалися. Волинське селянство польського повстання не тільки що не піддержувало, але й ще якомога переслідувало повстанців.

Ось наслідки цього невдачного січневого повстан-

ня: репресування учасників і причасних осіб та їхніх родин; ліквідація організованих від 1857 р. польських народніх шкіл; усунення польської мови з урядів, середніх шкіл, міських магістратів та заступлення її російською; обмеження полякам права на закуп землі тощо.

У житті міст також настали важливі зміни. Передусім магістрати втратили право судити. Нові міські управи могли займатися тільки справами міського маєтку, публичного порядку, опіки над убогими, господарки, розвитку культури тощо; їхнє право було оподатковувати мешкання, вози, коней, собак і т. д., як також укладати бюджети, порядкові правильники, складати проекти в обсязі місцевих потреб та їхніх змін. Зо справою міського життя на Волині в'яжеться також справа правного положення найбільш численного міського елемента — жидів. У царській Росії ще 1786 р. їхні кагальні самоуправи було обмежено виключно до віроісповідних питань і заборонено жидам займатися продукцією алкогольних напиків, а від 1795 р. дозволено їм жити тільки по містах та узалежнено їх від магістратських судів. Вони могли займатися тільки торгівлею й ремеслом. Хоч 1862 р. їм дозволили купувати нерухомості поза межами міст, але вже 1864 р. російський уряд це право знов скасував. В 1884 р. заборонили їм приймати від шляхти й селян землю під закладну. У новозорганізованих органах міського самоврядування жиди не дістали ні пасивного, ні активного права; до міської ради входили жидівські представники за назначенням міської влади, і то не в більшій кількості, як 10% усього складу ради.

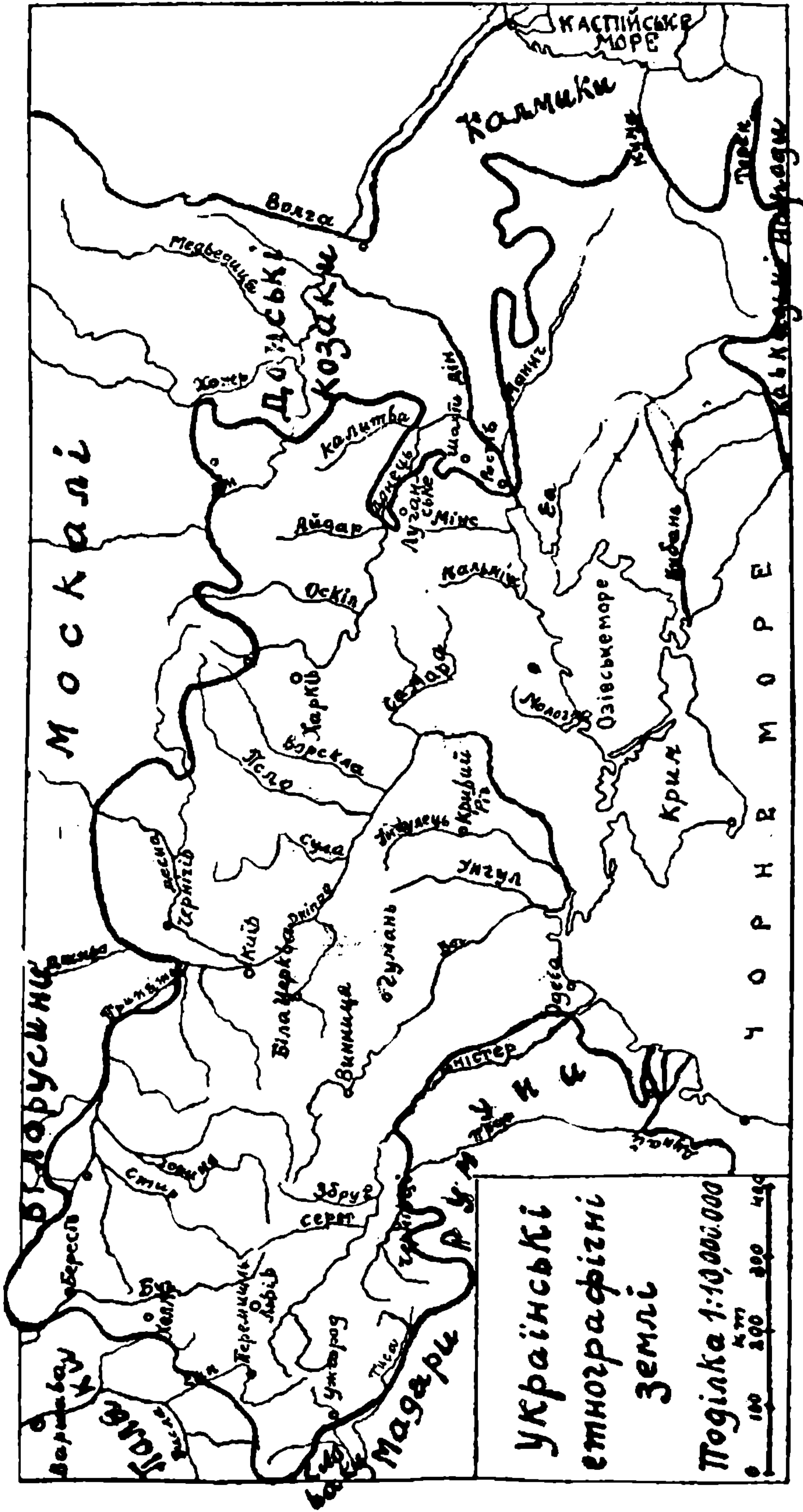
Ще в 40-их р. р. минулого століття історією і побутом Волині стало цікавитися чимало людей. Науковий інтерес до цієї проблеми виявив М. І. Костомаров, що як учитель рівенської реальної школи зібрав багато етнографічного матеріалу, влаштовував екскурсії до Берестечка, Крем'янця, Радивилова, Почаєва, Острога, Луцька та інших місцевостей, доля яких тісно пов'язана з історією Волині. Другим таким працьовитим збирачем був П. Чубинський. В 1867 р. з днем 1 вересня по-

явилися “Волынскія Епархіяльныя Ведомости”, що також містять статистично-історичний матеріал, статті А. Хойнацького, А. Сендульського, М. Уводського та інших, що печали займатися вивченням минулого волинської землі. Серед них заслуговує на увагу безінтересовна праця учителя духовної семінарії Н. І. Теодоровича, що в 1888-1898 р. р. видав свою, — основу на багатому матеріалі, зібраному при співпраці волинського духовенства — кількатомову працю п. н. “Историко-статистическое описание Волыни” Зацікавлення волинськими проблемами зростало під впливом В. Антоновича, що сам не був байдужий до історії цієї землі та свої зацікавлення нею зумів передавати своїм учням, між якими було чимало волинян. В 1899 р. на III. археологічному з’їзді серед інших тем були доповіді й на волинські теми, що їх прочитали: Самоквасов, Каманін, Фотинський, Мельник, Коробко, Гамченко, Лященко, Левицький та багато ін. З ініціативи Н. І. Коробка було зорганізоване “Товариство Дослідників Волині,” з діяльністю якого в’яжуться також імена В. Кравченка, П. Тутковського, Я. Яроцького та ін. До заснованого в 1890 р. музею в Житомирі та зорганізованого 1896 р. бароном Штейнгелем музею в Городку (к. Рівного), за кілька літ до першої світової війни, прибув ще музей “Тов. Дослідників Волині.” Волинь стала творити власну інтелігенцію як духовну так і світську, але в її життєтворчому розмасі не бракувало й від’ємних рис.

Після останнього польського повстання процес колонізації Волині був припинений. На зміну йому прийшов процес русифікації. Російська мова замінила собою польську мову в урядових установах, церкві й школі; до того ж, російські закони, військова служба і т. і. — все це спомагало російщенню Волині. Коли в українських губерніях на лівому березі Дніпра завдяки сильному польсько-поміщицькому елементові діяли повітові та губерніяльні уряди, то правобережні губернії отримали земську самоуправу аж 1911 р. Правда, хоч після 1905 р. польській шляхті було зменшено кількість та обсяг різних обмежень, то все таки уряд не дав їй права творити свої окремі виборчі курії, а жиди вза-

галі не дістали виборчого права до земської самоуправи. Все це було диктоване виключно інтересами самодержав'я, а скоріш являло собою наслідок політики російських самодержавних чинників по відношенні до цих етнічних груп.

Поки земська самоуправа встигла розгорнути свою діяльність та дати якісь наслідки на Волині, Росія ув'язалася в війну з центральними державами Європи. Але такі справи, як воєнні події на Волині від серпня 1914 р., як також становище та роля Волині у змаганнях за українську державність у 1917-20 р. р. не були заплановані автором для рам цього нарису.

Джерела й Література

1. Андрияшев, А.: Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия.
2. Андрусак, М.: Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII (Записки НТШ, т. СІІ, Львів, 1933).
3. Андрусак, М.: Історія козаччини, Мюнхен, 1946.
4. Андрусак, М.: Останні Романовичі (Науковий Збірник УВУ, т. V, Мюнхен, 1948).
5. Антонович, В.: Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878.
6. Антонович, В.: "Волынская тревога 1789 года" (Архив Юго-Западной России, т. V., ч. 3, Киев, 1902).
7. Батюшков, П. Н.: Волынь. Историческая судьба Юго-Западного Края. С. - Петербург, 1888.
8. Brodowicz, T.: Widok przemocy na slaba niewinnosc srogo wywartej roku 1789. (Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете, кн 4. Матеріальні словянські. Москва, 1868.)
9. (Збірна праця): Велика історія України (Вид. І. Тиктора. Вінніпег 1948).
10. Wlodarski, B.: Polityka ruska Leszka Bialego. Lwow, 1925.
11. Wrotnowski, F.: Powstanie na Wolyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831. Lipsk, 1875.
12. Halecki, O.: Ostatnie lata Swidrygielly i sprawa wolynska za Kazimierza Jagiellonczyka. Krakow, 1915.
13. Halecki, O.: Przyłączenie Podlasia, Wolynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. Krakow, 1915.
14. Halecki, O.: Dzieje unii Jagiellonskiej; Том I, Krakow, 1919; Том II, тамже, 1920.
15. Гришко, В.: До суспільної структури Хмельниччини (Записки НТШ, т. СLVI, Мюнхен, 1948).
16. Грушевський, М.: Виїмки з жерел до історії України-Руси. Львів, 1895.
17. Грушевський, М.: Хронологія подій галицько-волинської літописи. Львів, 1901.
18. Грушевський, М.: Історія України-Руси, т. I, вид. 3, Київ-Львів, 1913; т. II, вид. 2, Львів, 1905; т. III, вид. 2, Львів, 1905; т. IV, вид. 2, Київ-Львів, 1907; т. V, Львів, 1905; т. VI, Київ-Львів, 1907; т. VII, Київ-Львів, 1909; т. VIII, вид. 2, Київ-Львів-Відень, 1922; т. IX, ч. I, Київ, 1928; ч. II, Київ, 1931.
19. Grodecki, R.: Zachorowski St., Dabrowski J.: Dzieje Polski sredniowiecznej, t. I-II, Krakow, 1926.
20. Дашкевич, Н.: Княжение Даниила Галицкого. Киев, 1873.
21. Dembinska A.: Wplywy kultury polskiej na Wolyniu w XVI wieku (w lonie warstwy szlacheckiej). Poznan, 1933.

22. Дорошенко, Д.: Нарис історії України, т. I-II. Варшава, 1932-1933.
23. Иванова, П. А.: Историческая судьба Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса, 1895.
24. Kalinka, V.: Der vierjaehrige Polnische Reichstag 1788-1791. 1-er Bd, Berlin, 1896.
25. Каминский, В.: Етнографическое изучение Волыни. Варшава, 1912.
26. Kolankowski, L.: Dzieje Wielkiego Ksiestwa Litewskiego za Jagiellonow: T. I, Warszawa, 1930.
27. Kolankowski, L.: Zygmunt August, wielki ksiaze Litwy do roku 1548. Lwow, 1914.
28. Koporczynski, W.: Dzieje Polski nowozytnej. T. I-II, Warszawa, 1936.
29. Koporczynski, W.: Konfederacja Barska. T. I-II, Warszawa, 1936 — 198.
30. Кордуба, М.: Північно-західна Україна. Відень, 1917.
31. Кордуба, М.: Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1941.
32. Костомаров, М.: Богдан Хмельницький. (Историческая монография и исследования, т. IX — 11). С.-Петербург, 1870.
33. Krupnyskyj B.: Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709). Leipzig, 1942.
34. Kukiel, M.: Proby powstancze po trzecim rozbiore 1795-1797. Warszawa, 1912.
25. Каминский, В.: Етнографическое изучение Волыни. Варшава, 1912. Lwow 1917.
36. Лаппо, И.: Великое Княжество Литовское за время от заключения люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Т. I, С.-Петербург, 1901.
37. Lehr - Splawinski T.: O pochodzeniu i praojczyznie Slowian. Poznan, 1946.
38. Липинський, В.: Історичні студії та монографії. Том III-ій. Україна на переломі 1657-1659. Київ-Відень, 1920.
39. Липинський, В.: Z dziejow Ukrainy. Kijow-Krakow, 1912.
40. Лонгинов, А.: Червенские города. Варшава, 1885.
41. Любавский, М.: Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого литовского статута (Общество истории и древностей российских Москва. Чтения 1892, кн. 3 ч. 4, кн. 4 ч. 4; 1893, кн. 3 ч. 3 кн. 4 ч.3.).
42. Любавский, М.: Очерк истории Литовско-Русского государства. Москва, 1910.
43. Мацяк, В.: Галицько-Волинська держава 1290-1340. р. р. у нових дослідях. Авгсбург, 1948.
44. Nanke, S.: Szlachta wolynska wobec konstytucji 3-go maja. Lwow, 1937.
45. Оглоблин, О.: Рання історія України (Енциклопедія Українознавства, т. I, зош. 6, Мюнхен - Нью-Йорк, 1949).
46. Paszkiewicz H.: Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925.
47. Пашуто, В.: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси (Изд. Акад. Наук СССР. Институт Истории. 1950).
48. Полное собрание русских летописей. Т. I, Санктпетербург 1846; т. II, тамже, 1845.
49. Полонська-Василенко, Н.: Україна в складі Російської імперії XIX — поч. XX ст. (Енциклопедія Українознавства, т. I., зош. 6, Мюнхен - Нью-Йорк, 1949).

50. Прицак, О.: Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська. (Праці Укр Наук. Інституту, т. 46. Варшава, 1938).
51. Prochaska, A.: Dzieje Witolda W. księcia Litwy. Wilno, 1914.
52. Pfitzner, Josef.: Groszfuerst Witold von Litauen als Staatsmann. Prag, 1930.
53. Rawita-Gawronski, F.: Rok 1863 na Rusi. T. I-II, Lwow, 1902-1903.
54. Rawita-Gawronski, F.: Historia ruchow hajdamackich (w. XVIII). T. I-II, Brody, 1913.
55. Rawita-Gawronski, F.: Wyprawa wolynska. Epizod z roku 1863. Warszawa, 1914.
56. Ringelblum, E.: Projekty i proby przewarstwowienia Zydow w epoce stanislawowskiej (Sprawy Narodowosciowe. Rok VIII. Nr. 1, 2-3). Warszawa, 1934.
57. Руссов, С.: Вольнскія записки. Санктпетербург, 1809.
58. Саблин, В.: Декабристы и тайныя общества в России. Москва, 1906.
59. Stecki, T.: Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym. T. I, Lwow, 1864; t. II, тамже, 1871.
60. Томашівський, С.: Історія України. Стародавні і середні віки. Мюнхен, 1949.
61. Филевич, И.: Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. С.-Петербург, 1890.
62. Холмський, І.: Історія України, Мюнхен - Нью-Йорк, 1949.
63. Шараневич, І.: История Галицко-Володимирской Руси от най-давніших времен до року 1453. Львов, 1863.
64. Schiemann, T.: Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. 2-er Bd, Berlin, 1908.
65. Jablonowski, A.: Wolyn. Kraj i nazwa (Słownik geograficzny Krolewstwa Polskiego i in. krajow slow. T. XIII). Warszawa, 1893.
66. Jablonowski, A.: Pisma, t. IV. Wolyn, Podole i Rus Czerwona. Warszawa 1911.
67. Jablonowski, A.: Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Krakow, 1912.

“Нарис Історії Волинської Землі”

як перша наукова і суцільна розвідка про західню волость України — Волинь, виходить у світ завдяки моральній і матеріальній допомозі ширих наших працівників пера, співробітників та жертводавців і передплатників, що в доказ признання їх імена нижче згадуємо:

Високопреосвященніший Архієпископ Ніканор Абрамович,
Митрополит Української Автокефальної Православної Церкви
на Еміграції, Почесний Голова Інституту Дослідів
Волині у Вінніпезі.

Письменник Улас Самчук — Почесний Член ІДВ.

Дирекція

Інж. А. Шумовський — голова; Інж. М. Бойко — секретар;
Мгр. С. Радчук — скарбник.

Члени — наукові співробітники

Проф. І. Власовський.	Інж. Ф. Онуфрійчук.
Проф. М. Величківський.	Проф. Ю. П.
Мгр. Бог. о. С. Гаюк.	Проф. Д-р Я. Пастернак.
Мгр. Бог. о. С. Герус.	Проф. Д-р Я. Рудницький.
Мгр. Філ. о. А. Дублянський.	Проф. Д-р В. Сенютович.
Галина Журба.	Проф. В. Серафимович.
Проф. о. Ф. Кувльчинський.	Проф. І. Тесля.
Проф. С. Килимник.	Мгр. А. Трачук.
Д-р. С. Кротюк.	Проф. А. Холмський.
Д-р І. Левкович.	Інж. д-р. К. Церкевич.
Проф. В. В. Міяковський.	Кап. Ф-ти Лт. С. Шрамченко.
Проф. Д-р Ю. Мулик-Луцик.	Проф. Д-р. Павло Шумовський.
Д-р Т. Олесіюк.	Проф. о. Ю. Шумовський.

Члени — кореспонденти

Марія Биковська.	І. Карнаухов.
Марія Волосевич.	А. Колісниченко.
Марія Варвара.	М. Котульський.
Інж. Антоніна Горохович.	П. Котовський.
М. Гаюк.	О. Ковальчук.
Інж. І. Гордюк.	П. Каліщук.
Прот. Л. Долинський.	А. Лобачевський.
Інж. Б. Дзівак.	М. Личик.
І. Дубилко.	А. Матух.
Д-р В. Зайців.	Мгр. Ю. Олесницький.
Мгр. С. Ілюк.	Мгр. Е. Оборонів.
Інж. В. Ключовський.	Л. Островський.

Ілія Онуфрійчук.
Інж. Е. Пастернак.
Ю. Пундик.
М. Подворняк.
Х. Радчук.
о. Іов Скакальський.

Мгр. О. Сацюк.
Пор. Д. Сачківський.
Д-р Ф. Тижук.
Д-р. Петро Шумовський.
Т. Шоломіцький.
Мгр. Бог. о. Б. Яковкевич.

Уповноважені

Михайло Бабій.
Д. Бартошук.
А. Влодарчик.
Я. Горбатюк.
Г. Дутчинський.
М. Дибан.
М. Захожий.
М. Лисий.
А. Молитвиник.
П. Мисяк.

С. Наливайко.
А. Нитепчук.
П. Пилипюк.
Т. Продун.
П. Пінчук.
П. Радчук.
Ф. Степанчук.
Я. Трембач.
А. Филипчук.
К. Щерблюк.

ДУХОВЕНСТВО

Високопреосвященніший Архієпископ Мстислав, Пр-пр. Т. Яковкевич, о. Л. В. Дячина, Прот. О. Новицький, о. П. Грушевський, о. Ю. Туржанський, о. Л. Шеметило, о. М. Немежицький, Прот. Д. Фотій, о. П. Сацевич, о. Т. Білецький, о. П. Мелех, о. С. Пасаковський, Прот. В. Соколовський, о. С. Непрель, Прот. Г. Метюк, о. Ф. Легенюк, о. А. Тетеренко, о. П. Поплавський, о. П. Гліцький, Прот. П. Самець, о. В. Боровський, о. Н. Лукіянчук, о. диякон П. Блажук, о. Диякон Л. Квартирук, о. диякон Б. Юрченко.

КАНАДА

ВІННІПЕГ

І. Богданюк, С. Гүменюк, Г. Тижук, В. Бабицький, С. Гринчук, А. Роговський, С. Голуб, М. Приступа, В. Савчук, С. Миколайчук, С. Матусевич, Л. Матусевич, Т. Матусевич, Я. Янчук, В. Ткачук, А. Новак, Ф. Лавринюк, П. Олійницький, К. Кравчук, Ю. Плівка, В. Єфимчук, М. Мандзюк, П. Янчук, П. Мацюк, М. Майборода, А. Боднарчук, О. Ковальчук, П. Крещук, С. Ухач, П. Стогун, Ю. Середич, С. Новосад, Ф. Карпак, А. Андрейчук, Е. Бугайчук і С. Лукашук.

ТОРОНТО

А. Охрим, Н. Бүра, І. Баран, Раїса Бевш, П. Брич, Надія Богута, Д. Білошицький, П. Божик, Д. Волинець, Ю. Ващук, В. Ващук, О. Ващук, І. Візин, Ю. Ковор, Зоя Гоцуляк, М. Хлопецький, В. Гүзюк, В. Іслич, Т. Горохович, П. Гарбер, М. Дацків, П. Дрозд, Надя Стүс, І.

Довгаль, П. Душний, Ф. Дрозд, В. Зінченко, М. Калинчук, Я. Ковалишин, Ніна Корнелюк, В. Костюк, п. Кирилюк, П. Карпак, Е. Криштальський, С. Климович, А. Климчук, Галина Ковальчук, Е. Криворучко, Ф. Литвинчук, Т. Мельник, Людмила Мулевич, В. Мельник, П. Наумчук, О. Несторук, Ірена Никифор, Б. Никитюк, П. Осипович, І. Огінський, В. Оранський, Лариса Павленко, П. Пенцак, Д. Пригорницький, В. Пукса, Б. Пилипюк, Р. Родак, І. Радкевич, Г. Середя, З. Зінченко, Софія Солотвінська, П. Шадурський, П. Шліхта, А. Шліхта, Лідія Садовська, Марія Савченко, Анна Савченко, Е. Сагайдаківський, О. Сагайдаківський, Т. Таборовський, О. Туніцький, О. Тисюк, П. Черняк, І. Черняк, А. Кирилюк, В. Приступа, О. Степанюк, І. Шнайдрук, І. Шлапак, С. Яремчук, Ніна Гавришкевич, С. Повзун, Д. Салючок, Люба Чиж, Д. Фуштей, О. Черкасевиц, Ю. Оліферчук, М. Олійник, А. Серафимович, П. Яринич, І. Колесник, О. Криворучко, В. Конопад, Е. Денисюк.

ПРОВІНЦІЯ ОНТЕРІО

Ю. Боричевський, М. Данилейко, Ф. Куш, А. Катеринка, В. Кучинський, М. Король, А. Калаур, О. Ковальчук, п. Романюк, В. Солодко, М. Сущко, С. Сорока, Е. Іванчук, Анастасія Скорохід, А. Середун, М. Стельмах, І. Семенчук, М. Яромоліцький, М. Двійний, М. Фингарт, О. Добровський, В. Климчук, М. Сидоришин, Ю. Греско, М. Долбайчук, В. Ковальчук, С. Корженювський, В. Пицик, В. Сливка, М. Кушнірик, Вол. Волода.

МОНТРЕАЛ

В. Владимирець, С. Батрин, Віра Долинська, В. М. Кольба, Й. Кудін, О. Котик, В. М. Лісовий, А. Матусевич, Ф. Мартин, І. Нагорнюк, М. Нинадкевич, Ф. Олійник, В. Поліщук, К. Шило, П. Смолій, Л. Тищук, Н. Заблоцький, І. Маркуш, В. Семенюк (Роян), Шалакін, М. Мазурик (Галет), П. Дудин.

ПРОВІНЦІЯ МАНІТОБА

С. Бучковський, п. Боришкевич, п. Болега, М. Лисак, І. Лисак, П. Дітківський, проф. М. Барбарук, І. Муха.

ПРОВІНЦІЯ САСКАЧЕВАН

П. Андрійчук, К. Дубенчук, П. Іванченко, І. Кривицький, Ф. Максимюк, В. Гуменюк, проф. І. Рудевський.

ПРОВІНЦІЯ АЛБЕРТА

І. Андрощук, Надя Володко, З. Горошко, Н. Дмитрук, А. Копин, І. Конопчук, В. Карасюк, І. Китця, С. Козяр, А. Козяв, П. Кравець, Т. Кузницький, М. Литвинець, Анна Ласюк, К. Никитюк, С. Сагайда, П. Сараванський, В. Сачик, С. Шевчук, І. Шевчук, П. Сворен, Т. Ткачук, В. Гусак.

З'ЄДИНЕНІ ДЕРЖАВИ АМЕРИКИ

НЮ ЙОРК І БРУКЛИН

Т. Вагатович, В. Завідович, Зіновія Ілюк, В. Кулій, Я. Кузьмич, інж. В. Каспрук, М. Миськів, С. Небожинський, Д. Опанащук, П. Опанащук, Л. Підстригач, Н. Столярчук, О. Самохвал, М. Янюк, Д. Верба, М. Поліщук, С. Бартко, В. Шеметило, інж. П. Біласюк, П. Грицак, М. Олександр, д-р Р. Осінчук, п. Стасюк, М. Мірчук, В. Якимчук, А. Арасюк.

ЧИКАГО

М. Бачір, С. Греблюк, П. Креслюк, Р. Петращук, В. Овчарук, Ф. Панасевич, С. Руденчук, Н. Шащук, С. Садовський, І. Сидорович, М. Ужвій, Віра Полеска, Іра Федчишин-Мазурик, А. Вознюк, М. Пучковський, Євгенія Овчарук, Р. Петращук, Юрко Олішківчич, Д. Лі—кий, д-р М. Марчук, М. Кибалюк.

ДЕТРОЙТ

В. Бұра, М. Гетман, І. Гримашевич, Е. Гринків, А. Давидюк, М. Каптановський, В. Малинівський, М. Мірчук, В. Мазуркевич, В. Спісарчук, А. Стоцкий, М. Тополів, В. Федюра, А. Яцюк, Д. П—кий, полковник М. Філоненко, А. Черняк, П. Гольний.

ФІЛЯДЕЛЬФІЯ

Інж. Г. Гнойовий, А. Гаджовський, інж. І. Правцюк, Лідія Рудик.

КЛІВЛЕНД

І. Пасічник, С. Рұшак, У. Шишута, С. Кужіль, М. Мороз, С. Солтис, Д. Шайда, Домініка Людмила, п. Кобець, проф. І. Коровицький.

БАФАЛО

Л. Царик, пані М. Ганицька, І. Панченко.

ГРЕНД РАПІДС

Е. Верес, М. Гадзяцький, Марія Прихода, А. Медвідь, М. Страшко, В. Плетюк і М. Петровський.

СТ. ПОЛ

Олександра Галіцінська, д-р Е. Міцевич, д-р П. Остапчук, П. Шайда, М. Денисюк, М. Свистунів, В. Неприцький і бл. п. Петро Качмар.

МІНЕАПОЛІС

П. Грицак, Марія Процак, С. Петрович, А. Семенюк, І. Турченко, Люба Филипович, І. Дячук, Т. Теліга,

НЮВАРК

І. Галій, Ф. Гордон, А. Кашуба, Ніна Сиволап, В. Фурсік.

ВОЛИНЯНИ З РІЗНИХ МІСТ ЗЄДИНЕНИХ ДЕРЖАВ АМЕРИКИ

Л. Безручко, А. Траска, І. Войцех, Галина Варварів, В. Томчук, А. Захарчук, А. Дзіковський, П. Костюк, Ю. Панченко, В. Лучкан, Марія Лісович, О. Панченко, К. Гарасимів, Г. Степанюк, проф. І. Науменко, Д. Олійник, К. Шепко, М. Свербінський, Д. Фурманець, В. Семчишин, Г. Затовський.

АВСТРАЛІЯ

А. Данилюк, Ф. Мельник, П. Малеванчук, Д. Ткачук, д-р К. Чарнецький, Я. Грушецький, Я. Ярмошук і П. Єфимець.

АНГЛІЯ

Д. Шляпа, А. Гордюк (Шкотляндія) і В. Лагодюк.

БЕЛЬГІЯ

К. Павлов і А. Самчук.

АРГЕНТИНА

Ілія Варійчук.

Віддаючи цю книгу у Ваші руки, провід Інституту Дослідів Волині сподівається, що Ви її приймете, як великий здобуток і наше досягнення у цім новім світі.

Ця книга виходить завдяки Вашій моральній і матеріальній допомозі; допоможіть її нам поширити серед свого оточення, щоб скоро виручити гроші й приступити до видання нової назви.

Хто купить цю книгу, зложить дар на Видавничий Фонд, чи проведе збірку, того ім'я буде знову поміщене в черговій праці, що готуємо до друку.

Допомагайте друкованому слову про Волинь!

Інж. М. Бойко — секр.

Адреса:

RESEARCH INSTITUTE OF WOLYN
P. O. Box 606 — Winnipeg, Man., Canada.

